

Νέα
Ελληνικά

Λίσота των
δύο φύλων

Ο ρόλος των
Εκπαιδευτικών

ΦΑΚΕΛΟΣ
3

Λίγα λόγια για το ΚΕΘΙ

Το **Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ)** ιδρύθηκε το 1994, ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου. Λειτουργεί με έδρα την Αθήνα και παραρτήματα στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, την Πάτρα και το Ηράκλειο Κρήτης, υπό την εποπτεία και χρηματοδότηση της **Γενικής Γραμματείας Ισότητας** του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης.

Βασικός άξονας ανάπτυξης των δραστηριοτήτων του ΚΕΘΙ είναι η προώθηση της Ισότητας των Φύλων σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, με βάση την πολιτική που καθορίζεται από τη **Γενική Γραμματεία Ισότητας**.

Η συγκεκριμένη έκδοση αφορά σε επτά παρεμβατικά μαθήματα μέσης εκπαίδευσης (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Ιστορία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Αγγλικά, ΣΕΠ και Τεχνολογία) που έγιναν από εκπαιδευτικούς σε σχολεία της Θεσσαλονίκης το ακαδημαϊκό έτος 1999. Τα μαθήματα αυτά εντάσσονται στο πρόγραμμα "**Επιμόρφωση - Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών σε Θέματα Ισότητας των Φύλων στην Εκπαίδευση**" που υλοποίησε το ΚΕΘΙ σε συνεργασία με τη **Γενική Γραμματεία Ισότητας** και τη Χρηματοδότηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (**ΕΠΕΑΕΚ**) του Υπουργείου Παιδείας.

Εκδόσεις
Κ.Ε.Θ.Ι. - 2000

Γλωσσική Επιμέλεια:

Αλίκη Ρόκου

Δημιουργικός Σχεδιασμός & Παραγωγή:
Ατελιέ Γραφικών Τεχνών Αφοί Τζίφα Α.Ε.Β.Ε.

Επιμέλεια Παραγωγής:

Γιώτα Χούλια

© copyright:
Κ.Ε.Θ.Ι. - 2000

ΦΑΚΕΛΟΣ 3

Νέα Ελληνικά

Επιμέλεια: Α. Δαλακούρα και Θ. Χασεκίδου-Μάρκου

1ος Υποφάκελος: Θεωρητικές Προσεγγίσεις

- 1.1 Η γυναικεία παρουσία στα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου (Ε. Λόππα-Γκουνταρούλη)
- 1.2 Ο γυναικείος λόγος στα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου (Ε. Λόππα-Γκουνταρούλη)

2ος Υποφάκελος: Διδακτικές Παρεμβάσεις

- 2.1 Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου (Θ. Χασεκίδου-Μάρκου)
- 2.2 Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Λυκείου (Α. Δαλακούρα)
- 2.3 Έκφραση - Έκθεση Γ' Λυκείου (Α. Δαλακούρα)

3ος Υποφάκελος

Βιβλιογραφία

ΦΑΚΕΛΟΣ 3

1^{ος} Υποφάκελος

Θεωρητικές Προσεγγίσεις

- 1.1 Η γυναικεία παρουσία στα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου (Ε. Λόππα-Γκουνταρούλη)
- 1.2 Ο γυναικείος λόγος στα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου (Ε. Λόππα-Γκουνταρούλη)

1.1. Η γυναικεία παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου

Συμπεράσματα και προτάσεις¹
ΕΛΕΝΗ ΛΟΠΠΑ - ΓΚΟΥΝΤΑΡΟΥΛΗ

Το λογοτεχνικό φαινόμενο δεν είναι μόνο το κείμενο, αλλά επίσης ο αναγνώστης του και το σύνολο των πιθανών του αντιδράσεων στο κείμενο.

M. Riffaterre

Τα λογοτεχνικά κείμενα και η ταύτιση του αναγνώστη - μαθητή

Ο ρόλος των σχολικών βιβλίων στην αναπαραγωγή προτύπων και στερεοτύπων

Τα σχολικά βιβλία -και όχι μόνο της λογοτεχνίας- διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν τα κοινωνικά στερεότυπα. Οι μαθητές και οι μαθήτριες δέχονται τις επιδράσεις των προβαλλόμενων προτύπων, τα οποία δρουν -μέσα από αλληπάλληλες ταυτίσεις- κανονιστικά και ρυθμιστικά. Βέβαια, οι συντελεστές της αγωγής είναι πολλοί και ποικίλοι και όχι μόνο τα σχολικά εγχειρίδια, και οι μαθητές δεν είναι απλώς παθητικοί δέκτες των επιδράσεων του συστήματος μέσα στο οποίο καλούνται να εκκοινωνιστούν. Ωστόσο, ο ρόλος των σχολικών βιβλίων, ιδιαίτερα σε ορισμένες ηλικίες, όπως για παράδειγμα στην περίοδο της εφηβείας, όταν οι νέοι προσπαθούν να ανακαλύψουν, να επιβεβαιώσουν και να εδραιώσουν την ταυτότητα τους, είναι σημαντικός. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ότι άξιζε ιδιαίτερης μελέτης ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η γυναίκα στα σχολικά εγχειρίδια της λογοτεχνίας, μια που συνήθως γίνεται αντικείμενο ταυτίσεων ή απωθήσεων, συμμετοχής ή αδιαφορίας του αναγνώστη-μαθητή. Το γεγονός μάλιστα ότι οι παραστάσεις της γυναίκας στα βιβλία της λογοτεχνίας αντανακλούν και ένα διαρκώς επίκαιρο και οξύ κοινωνικό πρόβλημα, ενίσχυε το ενδιαφέρον μιας τέτοιας μελέτης. Εξάλλου, ειδικές έρευνες γύρω από το θέμα της γυναικείας παρουσίας στα σχολικά εγχειρίδια δεν έχουν γίνει παρά ελάχιστες που, στη χώρα μας τουλάχιστον, περιορίζονται στα Αναγνωστικά του Δημοτικού², ενώ απουσιάζει εντελώς κάποια μελέτη για τους τρόπους παράστασης των γυναικών στα σχολικά βιβλία του Γυμνασίου και του Λυκείου³.

Τα κριτήρια για την επιλογή των Κ.Ν.Λ. του Λυκείου ως υλικό της έρευνας

Η διερεύνηση της γυναικείας παρουσίας ειδικά στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Κ.Ν.Λ.) του Λυκείου έγινε με βάση τα κριτήρια που σχετίζονται: α) με την ιδιαίτερη φύση του μαθήματος της λογοτεχνίας, β) την ηλικία των μαθητών και μαθητριών, γ) το χρονικό εύρος του περιεχομένου των βιβλίων, και δ) την περίοδο συγγραφής (αυθολόγησης) και κυκλοφορίας τους.

¹ Το άρθρο αυτό συνοψίζει τα γενικά συμπεράσματα και τις προτάσεις της διδακτορικής μου διατριβής, που είχε ως θέμα «Η γυναικεία παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου», και υποστηρίχθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

² Στις περισσότερες από αυτές εξετάζεται το ιδεολογικό περιεχόμενο των αναγνωστικών του Δημοτικού και διαπιστώνεται η μειονεκτική θέση της γυναίκας, η αναπαραγωγή των στερεοτύπων για τους ρόλους των φύλων και ο ρόλος των προτύπων. Βλ. για παράδειγμα [Φραγκουδάκη, 1978], [Γεωργίου-Νίλσεν, 1980], [Ζιώγου-Καραστεργίου, Δεληγιάννη-Κουίμπζη, 1981], [Κανταρτζή, 1988], [Ανθογαλίδου, 1989], [Μακρουσιάτη, 1991], [Αχλός, Αχλή, 1991]. Για αντίστοιχες έρευνες στο εξωτερικό, βλ. π.χ. [Bellfuss, Preuss-Laustitz, 1971], [Fraser, Walker, 1975], [Rauch, 1977], [Nave-Herz, 1978], [Weiss, 1983], [Lobban, 1987].

³ Πενιχρή όμως εμφανίζεται και η διεθνής βιβλιογραφία για το θέμα αυτό. Βλ. για παράδειγμα [Crabbe et al, 1985].

Αναλυτικότερα:

- α) Η λογοτεχνία είναι από τα ελάχιστα μαθήματα στο σχολικό πρόγραμμα που δεν υποβάλλουν τους μαθητές στον καταγκασμό της μάθησης, αλλά αντίθετα, θεωρητικά τουλάχιστον, προκαλούν τη συμμετοχή τους στη διαδικασία πρόσκτησης του κειμένου. Επιτρέπει στους μαθητές να εκφράσουν ελεύθερα -ο ρόλος του καθηγητή και στο θέμα αυτό καθοριστικός- τις απόψεις και τους προβληματισμούς τους γύρω από τα μεγάλα θέματα της ζωής, που θέτουν τα κείμενα, να συγκρίνουν καταστάσεις, να μελετούν χαρακτήρες και ενέργειες, να προτείνουν διαφορετικές λύσεις. Το γεγονός ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας βασίζεται σε κείμενα διαφόρων εποχών και συγγραφέων, φέρνει τους μαθητές σε επαφή με διαφορετικές γλωσσικές, αισθητικές, κοινωνικές και ιδεολογικές απόψεις. Μέσα από κάθε ανθολογία σχετεύεται βεβαίως στους μαθητές, έμμεσα ή άμεσα, κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία. Παρόλα αυτά, όμως, αν εξοικανεί τις περιόδους πολιτικής εκτροπής⁴, ο ρόλος της λογοτεχνίας στο σχολείο είναι πολλαπλός και πολυσήμαντος. Εξέτι από παιδαγωγικός, είναι και κοινωνικός, αισθητικός, ανθρωπιστικός, ψυχαγωγικός⁵. Με τις προϋποθέσεις αυτές, η λογοτεχνία προσφέρεται ιδιαίτερα σε καθηγητές και μαθητές για την ανακάλυψη και τον επαναπροσδιορισμό των ανθρωπίνων σχέσεων, και ειδικότερα των σχέσεων των δύο φύλων.
- β) Οι αποδέκτες των Κ.Ν.Λ., μαθητές και μαθήτριες 15-18 ετών, έχουν τη δυνατότητα υιοθέτησης αλλά και μεταβολής απόρριψης αντιλήψεων και ιδεολογιών που τους μεταβιβάζει το στενότερο και ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Στην περίοδο αυτή, που οι νέοι οικοδομούν την προσωπικότητά τους και αναπτύσσουν κριτική σκέψη, ο ρόλος των λογοτεχνικών κειμένων είναι ιδιαίτερα σημαντικός, επειδή προτείνουν, μέσα από την παρουσίαση των μυθιστορηματικών προτύπων, μοντέλα ταύτισης. Ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα λογοτεχνικά κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εσωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων.
- γ) Τα Κ.Ν.Λ. προσφέρονται ιδιαίτερα ως υλικό μελέτης, επειδή καλύπτουν όλες τις περιόδους της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 10ο αιώνα ως τον 20ο και παρέχουν παραστάσεις γυναικών διαφόρων εποχών. Δίνουν, επομένως, τη δυνατότητα διαχρονικής μελέτης του θέματος.
- δ) Καθώς τα Κ.Ν.Λ. ανθολογήθηκαν και κυκλοφόρησαν στα σχολεία γύρω στα 1980, σε μια περίοδο δηλαδή σημαντικών πολιτικών αλλαγών και ανακατατάξεων που αφορούν και τη θέση της γυναίκας, αποκτούν, και από την άποψη αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως υλικό μελέτης.

Η πρόκληση, επομένως, ήταν ερεθιστική. Το βασικό ερώτημα που προέκυψε ήταν: ποιες παραστάσεις γυναικών παραλαμβάνει μέσα από τα κείμενα ο αναγνώστης-μαθητής, και σε ποιο βαθμό οι παραστάσεις αυτές -τουλάχιστον στα κείμενα της σύγχρονης λογοτεχνίας- ανταποκρίνονται στη σημερινή αντίληψη για τη γυναίκα;

Τα επιμέρους ερωτήματα και η μέθοδος της έρευνας

Για να συγκροτηθεί η εικόνα της γυναίκας, που σχηματίζεται μέσα από ένα άθροισμα κειμένων διαφορετικών εποχών και οπτικών γωνιών, ήταν απαραίτητο να δοθούν απαντήσεις και σε επιμέρους ερωτήματα, όπως:

- Ποια είναι η κοινωνική προέλευση, η κοινωνική τάξη και η οικονομική κατάσταση της γυναίκας στα κείμενα;

⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα βιβλία της λογοτεχνίας, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, στην περίοδο της δικτατορίας του 1967, όπου και μόνο την ανάγνωση των περιεχομένων τους γίνονται σαφείς οι ιδεολογικοί τους στόχοι.

⁵ Βλ. σχετ. και [Doubrovsky, Todorov, 1985], καθώς και το σφαιρόμα: «Το μάθημα της λογοτεχνίας» του περιοδικού *Το Δέντρο*, 56-57, 1990.

- Ποια είναι η μόρφωση, τα ενδιαφέροντα και οι δραστηριότητές της;
- Ποιοι είναι οι ρόλοι της στο ενδοοικογενειακό και στο εξωοικογενειακό της πλαίσιο;
- Ποια είναι τα χαρακτηριστικά, οι αξίες και οι επιθυμίες της;
- Ποιες είναι οι σχέσεις της με τους άλλους και τι ρόλο στη ζωή της παίζει ο Έρωτας και ο Θάνατος;
- Σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας και πως χρησιμοποιεί το λόγο;
- Πως αξιολογεί η ίδια τον εαυτό της;
- Πώς την αντιμετωπίζουν τα άλλα μυθιστορηματικά πρόσωπα;
- Πως τη βλέπει ο αφηγητής;
- Υπάρχει ποικιλία γυναικείων προτύπων στα κείμενα; Ποιοι γυναικείοι τύποι προβάλλονται, ποιοι απουσιάζουν και γιατί;
- Οι διαχρονικές αλλαγές των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών επηρεάζουν τις παραστάσεις των γυναικών στα κείμενα;

Ένα άλλο ερώτημα, που προέκυψε, αφορούσε την ποσοτική και ποιοτική εκπροσώπηση των γυναικών, όχι μόνο σε επίπεδο μυθιστορηματικών προσώπων, άλλα και σε επίπεδο συγγραφέων. Ενδιέφερε, επομένως, να διερευνηθεί η οπτική γωνία των ανθολόγων για τη συγκεκριμένη επιλογή συγγραφέων και κειμένων. Επίσης, επειδή ο αναγνώστης-μαθητής και, βεβαίως, ο καθηγητής διαλέγεται με το κείμενο και διαμορφώνει προσωπική αντίληψη για τα πρόσωπα και τις καταστάσεις που περιγράφονται σ' αυτό, είχε σημασία να διερευνηθεί και η εικόνα της γυναίκας που ο ίδιος προσλαμβάνει⁶. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε εμπειρική έρευνα σε σχολεία με ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν σε μαθητές και καθηγητές⁷. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, που αποτέλεσε μια ακόμη παράμετρο στη διερεύνηση του θέματος, προσμετρήθηκαν στα γενικά συμπεράσματα.

Για την καταγραφή, περιγραφή και ανάλυση της γυναικείας παρουσίας στα Κ.Ν.Λ. χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου, κυρίως η ποιοτική⁸. Το υλικό της έρευνας διαιρέθηκε για λόγους μεθοδολογικούς σε τρεις χρονικές περιόδους, με βάση τον τρόπο παραγωγής: 10ος - 18ος αιώνας, 19ος αιώνας, 20ος αιώνας. Οι άξονες του χρόνου και της κοινωνικής τάξης αποτέλεσαν βασικούς παράγοντες για την ερμηνεία της γυναικείας συμπεριφοράς, που μελετήθηκε κυρίως από κοινωνιολογική σκοπιά. Έτσι, εξετάστηκε εξαντλητικά κάθε πτυχή της γυναικείας παρουσίας στα κείμενα, από την εξωτερική της εμφάνιση ως τις αξίες, τις επιθυμίες και το λόγο της. Στο γυναικείο λόγο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση, επειδή μέσω του λόγου, κυρίως, αποκαλύπτεται η ανθρώπινη προσωπικότητα. Γι' αυτό έγινε γλωσσολογική και κοινωνιολογική ανάλυση του γυναικείου λόγου σε τρία κείμενα («Στέλλα Βιολάντη», «Η Τιμή και το Χρήμα», «Γιούγκερμαν»), που παρουσίαζαν από την άποψη αυτή μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ενδιέφερε κυρίως να διαπιστωθεί σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας η γυναίκα αποκάτα την κυριότητα του λόγου και πως χρησιμοποιεί το λόγο.

Τα συμπεράσματα της έρευνας

Τα βασικά συμπεράσματα, που προέκυψαν από την έρευνα και αφορούν τη συγκρότηση της γυναικείας παρουσίας μέσα από τα ανθολογούμενα κείμενα, είναι τα εξής:

⁶ Για την «ανάγνωση» λογοτεχνικών κειμένων στην εκπαιδευτική διαδικασία, βλ. για παράδειγμα: [Veck, 1988], [Verrier, 1986, 1992], [Burgos, 1992, 1993], [Singly, 1993]. Γενικότερα, για την «πρόξηση της ανάγνωσης», τον «ορίζοντα προσδοκίας», την «αισθητική της πρόσληψης», βλ. [Isler, 1970, 1972, 1985], [Jaus, 1975, 1978], [Picard, 1987], [Leenhardt, Jozsa, 1982], [Burgos, Leenhardt, 1989], [Burgos, 1991, 1992, 1993, 1994].

⁷ Η έρευνα που έλαβε κυρίως υπόψη της τους παράγοντες φύλο και κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο των μαθητών, πραγματοποιήθηκε σε σχολεία του κέντρου, των δυτικών συνοικιών και της περιφέρειας Θεσσαλονίκης.

⁸ Βλ. σχετ. [D' Unnung, 1977], [Bardin, 1977], [Chiglione, et al., 1980].

Στα Κ.Ν.Α. υπάρχει ισχνη ποσοτικά και ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση, τόσο με την ιδιότητα των μυθιστορηματικών προσώπων, όσο και με την ιδιότητα των συγγραφέων. Έτσι, μόνο στα 101 από τα 270 συνολικά κείμενα των τριών τάξεων του Λυκείου, παρουσιάζονται γυναικεία πρόσωπα, τις περισσότερες φορές μάλιστα εντελώς περιθωριακά, ενώ εκπροσωπούνται μόνο 11 γυναίκες συγγραφείς με ένα κείμενο η καθεμία, στους 153 άντρες συγγραφείς, που παρουσιάζονται με 190 έργα. Από τα ανθολόγια απουσιάζουν αξιόλογες γυναίκες συγγραφείς, όπως για παράδειγμα η Ελισάβετ Μαρτινέγκου, και δεν περιλαμβάνονται, έστω για καθαρά ιστορικούς λόγους, κείμενα και άλλων γυναικών της ελληνικής και της ξένης λογοτεχνίας, που αποκαλύπτουν την πορεία των γυναικών από τη σιωπή στη δημόσια έκφραση των αντιλήψεών τους.

Στα κείμενα εμφανίζονται, κυρίως, εκτός από την πρώτη περίοδο, γυναίκες χαμηλών ή μεσαίων κοινωνικών τάξεων, που η οικονομική τους κατάσταση είναι συνήθως απελπιστική. Σπάνια, όμως, αναζητούν εργασία έξω από το σπίτι και όταν το κάνουν, ασκούν επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους: υπηρέτρια, μαγειρίσα, πλύστρα, ποικαμισού, κτλ. Η εργασία δεν προσφέρει καμιά προσωπική ικανοποίηση, είναι απλώς μέσο για την ενίσχυση των οικονομικών της οικογένειας. Η μόνη γυναίκα που δεν εργάζεται αποκλειστικά για βιοποριστικούς λόγους, δε λειτουργεί τελικά ως «θετικό» πρότυπο. Πρόκειται για μια ξένη, γλύπτρια, την Ιζαμπέλα Μόλναρ, ένα «ασήμαντο, φλύαρο, κακόγουστο και αρπακτικό γύναιο», που καταλήγει στη δολοφονία και στην τρέλα⁹.

Και στις τρεις περιόδους, εκτός από μεμονωμένες εξαιρέσεις, οι γυναίκες είναι εντελώς αγράμματες ή έχουν στοιχειώδη μόρφωση. Οι μόνες γυναίκες που έχουν κάποιο μορφωτικό επίπεδο προέρχονται συνήθως από τα Επτάνησα, τη Μ. Ασία, την Αίγυπτο και ελάχιστα από την Αθήνα. Η συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική ζωή είναι ανεπαρκής, όπως και η σχέση τους με την Τέχνη. Εκτός από κάποιες περιθωριακές περιπτώσεις, που δείχνουν περισσότερη επίφαση καλλιέργειας, σε κάθε άλλη περίπτωση οι αντιξοές συνθήκες της ζωής των γυναικών και η κοινωνική τους απομόνωση δεν τις επιτρέπει τέτοιες πολυτέλειες.

Η διασκέδασή τους είναι σπάνια και περιορίζεται στον κύκλο της γειτονιάς. Εκεί, διηγούνται ιστορίες, κατασκευάζουν περιγελαστικά δίστιχα, κουτσομπολεύουν, σχολιάζουν με δηκτικότητα, κάνουν πειράγματα για τον έρωτα, ανταλλάσσουν επισκέψεις και συνταγές μαγειρικής, παρακολουθούν λαϊκά θεάματα. Η γειτονιά και το σπίτι είναι οι μοναδικοί σχεδόν χώροι δράσης των γυναικών.

Οι κυριότεροι ρόλοι των γυναικών, στο ενδοοικογενειακό πλαίσιο, είναι της μάνας, της συζύγου, της κόρης, ενώ λιγότερο σημαντικοί εμφανίζονται οι ρόλοι της αδελφής, της γιαγιάς, της εγγονής, της νύφης, της θείας. Οι ρόλοι που υπερπολιτοποιούνται είναι της γυναίκας ως μητέρας και ως συζύγου-νοικοκυράς.

Η γυναίκα ως μάνα υιοθετεί ασύμμετρη στάση απέναντι στα παιδιά της. Τρυφερή, απαιτητική, κτητική προς το γιο της, κάποτε *mater dolorosa* «δίως όταν είναι χήρα ή περιφρονημένη από τον άντρα της:

«- Το βλέπω πως δεν μ' αγαπάς εμένα, με είπεν η μητέρα μου μίαν ημέρα, ενώ εχάιδευε τα μαλλιά μου. Καημένο παιδί είμαι το ξεύρεις πως ο πατέρας έχει τώρα και άλλην γυναίκα, πως εμάς δεν θέλει πια να μας γνωρίζει; Αν πας κι εσύ μαζί του, θα θ' αποθάνω! Να το ξεύρεις!»¹⁰

⁹ Βλ. [Δ. Χατζή, «Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ»], Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 160.

¹⁰ Γ. Βιζυηνού, «Μοσκόβ Σελήμ», Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 84. Στο παράθεμα αυτό παρατηρούμε ότι ασκείται από τη μάνα μια έντονη ψυχολογική πίεση στο γιο της, που φτάνει στα όρια του συναισθηματικού εκβιασμού.

Πάντως, η σχέση της μάνας με το γιο της δεν είναι ποτέ συγκρουσιακή. Αντίθετα, προς την κόρη η μάνα είναι υπερπροστατευτική, συχνά εχθρική και επιθετική. Οι κυριότερες αιτίες συγκρούσεων μάνας - κόρης είναι η απώλεια της παρθενίας, η προίκα και ο γάμος. Από τα παιδιά της, και ιδιαίτερα από τους γιους, η μάνα αντιμετωπίζεται με σεβασμό. Θεωρείται πρόσωπο ιερό και συχνά ταυτίζεται με την Παναγία. Η ίδια όμως μοιάζει παγιδευμένη σε μια αντίφαση: από τη μια εμφανίζεται συνήθως τυραννική και αυταρχική προς τα παιδιά της, από την άλλη υποτονική και υποταγμένη απέναντι στον άντρα της. Στην προβιομηχανική περίοδο έχει συνήθως πολλά παιδιά, κυρίως αγόρια, όσο όμως προχωρούμε στη σύγχρονη εποχή, ο αριθμός των παιδιών της ελαττώνεται. Συχνά ο θάνατος της στερεί τον άντρα ή τα παιδιά της και έτσι η ζωή της είναι στενά συνυφασμένη με το πένθος.

Η γυναίκα ως σύζυγος αντλεί, τις περισσότερες φορές, το κοινωνικό της κύρος από τον άντρα. Είναι ετερόφωτό του. Ζει και κινείται σχεδόν αποκλειστικά στη σκιά του. Ο ετεροκαθορισμός της δηλώνεται και από την ευρεία χρήση ανδρωνυμικών: Γιώργαινα, Φραγκογιαννού, Βιολάνταινα, Σιούλαινα. κτλ. Το ερωτικό στοιχείο απουσιάζει από τις σχέσεις του ζευγαριού ή δίνεται έμμεσα και υπαινικτικά. Τις περισσότερες φορές οι σχέσεις είναι ανισότιμες και κυριαρχικές. Η γυναίκα σπάνια αρθρώνει λόγο ή δείχνει τα συναισθήματά της μπροστά στον άντρα της. Αντίθετα, όταν εκείνος είναι αδύναμος, μέθυσος, ή άρρωστος, αναδεικνύεται σε δυναμική προσωπικότητα, αναλαμβάνει τη διαχείριση των οικονομικών της οικογένειας και, μερικές φορές, γίνεται περιφρονητική προς τον άντρα της:

«όταν υπανδρεύθη, έγινε σκλάβο του συζύγου της - και όμως, ως εκ του χαρακτήρος της και τις αδυναμίας εκείνου, ήτο συγχρόνως και κηδεμών αυτού»¹¹.

«τώρα η νοικοκυρά [η κυρά Επιστήμη] εστεκότουν τρομερή, πανέτοιμη να μαλώσει περισσότερο [...]. Που ήσους εψές και επροψές και που θα πας απόψε. Στην ταβέρνα ε; Κι ακόμα έχεις μούτρο και μιλεις!»¹².

Σε ακραίες περιπτώσεις, τον εγκαταλείπει, τον απατά, τον δολοφονεί¹³. Άλλες φορές πάλι, όταν οι ιδεολογικές τους διαφορές είναι αξιόπεραστες και η μειονεκτική της θέση στην οικογένεια δεν της επιτρέπει αντιδράσεις, τον αντιμάχεται υπόγεια, κλεισμένη σε μια πεισματική σιωπή. Όταν είναι χήρα, τις περισσότερες φορές, αγκιστρώνεται στο γιο της, που γίνεται υποκατάστατο του άντρα της.

Ο ρόλος της γυναίκας ως μάνας και συζύγου συνοδεύεται συνήθως και από την ιδιότητα της νοικοκυράς. Το νοικοκυριό αποτελεί την έκφραση της κοινωνικής της αξίας και της δίνης αίσθηση περηφάνιας και υπεροχής. Είναι ο χώρος που ελέγχει αποκλειστικά. Στην εξιδανίκευση του ρόλου της μάνας και στον εξωραϊσμό του ρόλου της νοικοκυράς, συνέβαλαν αποφασιστικά τα διάφορα ιδεολογήματα που κυριάρχησαν στα τέλη του 19ου αιώνα, με στόχο την απομάκρυνση της γυναίκας από τους χώρους εργασίας. Έτσι, οι γυναίκες καθηλώθηκαν σε άχαρες, επαναλαμβανόμενες, αλλοτριωτικές οικιακές εργασίες, που τις απέκλειαν από τους χώρους κοινωνικής δράσης και αποφάσεων. Τα κείμενα αντανακλούν αυτή την πραγματικότητα. Εξαιρεση αποτελούν δύο αποσπάσματα από έργα του Αλ. Παπαδιαμάντη, όπου συναντούμε δύο μοναδικές περιπτώσεις γυναικών που εξηγείρονται, η κάθε μία με τον τρόπο της, για την κοινωνική καταδίκη στο ρόλο της μάνας, συζύγου, νοικοκυράς. Η μία εγκαταλείπει εντελώς τις οικιακές εργασίες (η Γιαννούλα στο «Πατέρα στο σπίτι»)¹⁴, ενώ η άλλη, σε κατάσταση παραλογοισμού, φτάνει ακόμη και στο έγκλημα (η Φραγκογιαννού στο «Η Φόνισσα»).

¹¹ [Αλ. Παπαδιαμάντη, «Η Φόνισσα»], Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 94

¹² [Ν. Θεοτόκη, «Η Τιμή και Χρέμα»], Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 112

¹³ Βλ. αντίστοιχα: [Γ. Θεοτοκά, «Αργύρι»], Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 138, [Σαντάλ, «Το κόκκινο και το μαύρο»], Β' Λυκείου, σ. 394, [Δ. Χατζής, «Το φονικό της [ζαμπέλας Μόλιναρ»], Κ.Ν.Α. Γ' Λυκείου, σ. 160.

¹⁴ Βλ. [Κ.Ν.Α. Β' Λυκείου, σ. 185].

Η γυναίκα ως κόρη μόνο σε ελάχιστα κείμενα έχει κάποια οντότητα. Στα άλλα, είναι κυρίως διακοσμητικό πρόσωπο, που ο αφηγητής το αντιμετωπίζει με συμπάθεια, συγκατάβαση ή αδιαφορία. Οι σχέσεις της κόρης με τον πατέρα είναι σπάνια συγκρουσιακές, ιδίως όταν η κόρη αρνείται να συγκατατεθεί σε θέματα γάμου ή προίκας. Το θέμα της προίκας είναι κεντρικό σε πολλά κείμενα και κατοπτρίζει τις κοινωνικές διαστάσεις του θεσμού σε όλες τις εποχές¹⁵. Οι κοπέλες που μένουν ανύπαντρες αποτελούν βάρος για την οικογένεια, έχουν το κοινωνικό στίγμα της γεροντοκόρης, και είναι καταδικασμένες στη δουλεία του σπιτιού.

Η γυναίκα ως αδελφή αντιμετωπίζεται, μερικές φορές, από τον αδελφό, ιδίως σε θέματα ηθικής, με ιδιαίτερη περιφρόνηση. Ο αδελφός, προέκταση του πατέρα - αφέντη, έχει δικαιώματα ελέγχου και κηδεμονίας απέναντι στην αδελφή και συχνά προσπαθεί να ασκήσει επάνω της εξουσία:

«[...] Ο αδελφός φούντωσε από την λύσσα του. - Α! Σπτε έχεις μούτρα και μερίζεις, παλιοβρόμα! Είμαι μεθυσμένος και δεν ξέρω τι μου γίνεται! Δε φτάνει που κατόντησες έτσι, μα βγάξεις και γλώσσα στον αδελφό σου! Θα σου δείξω εγώ [...] Χάνοντας ολότελα τον έλεγχο του εαυτού του, της τράβηξε δύο γερά χαστούκια»¹⁶.

Γενικά, ο αδελφός έχει υποχρέωση να προικίσει και να παντρέψει την αδελφή, ιδίως όταν ο πατέρας έχει πεθάνει, διαφορετικά μένει και ο ίδιος ανύπαντρος.

Τα άλλα γυναικεία πρόσωπα της οικογένειας, ενώ παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σε κάποια κείμενα, ελάχιστα εκπροσωπούνται ποσοτικά. Τέτοια πρόσωπα είναι η γιαγιά, η εγγονή, η πεθερά, η νύφη, η θεία. Περιθωριακές είναι και οι περιπτώσεις χωρισμένων γυναικών, ενώ απουσιάζει τελείως η ανύπαντη μητέρα. Οι λόγοι, προφανώς, αυτής της απουσίας είναι κοινωνικοί. Τα φαινόμενα αυτά σπάνιζαν ως την εποχή που γράφονται τα κείμενα.

Μία ενδιαμέση κατηγορία, ανάμεσα στο ενδοοικογενειακό και το εξωοικογενειακό πλαίσιο, αποτελούν οι γυναίκες που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην οικογένεια και που, ανάλογα με την εποχή και τη συγκεκριμένη εργασία που εκτελούν, αποκαλούνται: δούλα, παραμάνα, οικονόμος, μαγειρίσσα, καμαριέρα, υπηρέτρια. Οι σχέσεις τους με τα μέλη της οικογένειας είναι καλές και δεν αντιμετωπίζονται συνήθως υποτιμητικά. Ο ρόλος τους στα κείμενα μερικές φορές αποκτά ιδιαίτερη σημασία, τις περισσότερες φορές, όμως είναι ασήμαντος και περιστασιακός.

Στο εξωοικογενειακό πλαίσιο ξεχωρίζουν δύο κατηγορίες γυναικών: η φίλη και η αγαπημένη. Η φίλια ενώνει τις γυναίκες σε καταστάσεις δύσκολες ή καθημερινές και λειτουργεί αμυντικά στην κοινωνική τους απομόνωση. Μερικές φορές όμως η φίλια είναι επιφανειακή, εξαντλείται σε σχόλια ή κουτσομπολιά και κάποτε εκτρέπεται σε ανταγωνιστική σχέση.

Η αγαπημένη, ιδιαίτερα στην ποίηση, είναι ένα πλάσμα εξιδανικευμένο. Είναι η παρθένα, που η σεμνότητα και η χάρη της ταυτίζονται με της Παναγίας. Αντίθετα, στην πεζογραφία η αγαπημένη αντιμετωπίζεται με περισσότερο ρεαλισμό. Είναι μερικές φορές η γυναίκα που ενδίδει στο πάθος της και δημιουργεί ερωτικές σχέσεις έξω από το πλαίσιο του γάμου. Στις περι-

¹⁵ Βλ. χαρακτηριστικά [Α. Λασκαράτου, «Η προίκα»], Β' Λυκείου, σ. 56, [Αλ. Παποδιαμάντη, «Η Φόνισσα»], Γ' Λυκείου, σ. 93, [Κ. Θεοτόκη, «Η Τιμή και το Χρήμα»], Γ' Λυκείου, σ. 108, [Μ. Καραγάτση, «Γιούγκερμαν»], Γ' Λυκείου, σ. 121. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μας, παρουσιάζει το κείμενο του Α. Λασκαράτου, «Η προίκα», με το οποίο, στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα (1856), καταγγέλλει τους γονείς των κοριτσιών για αγοραπωλησία: «Τα παιδιά μας δεν πρέπει να τα μεταχειριζόμαστε ως πράγματα εμπορεύσιμα. Εμείς πρέπει ν' ανασταίνουμε τα παιδιά μας για τον εαυτό τους [...] Και όμως δεν κάνουμε έτσι. Εμείς, εξεσπασίας, θυσάζουμε την ανατροφή, δηλαδή την ανθρωπιά των παιδιών μας, εις την ιδέα της υπανδρείας τους!... Εμείς χτηνοποιούμε το παιδί μας, για να σωρέψουμε τάλαρα, ναν τα δώσουμε, μαζί με το παιδί μας το χτηνοποιημένο, εις όποιον θέλει ναν τα πάρει και τα δύο!...» (Β' Λυκείου, σ. 57-58)

¹⁶ [Μ. Καραγάτση, «Γιούγκερμαν»], Γ' Λυκείου, σ. 133

πτώσεις αυτές, ο έρωτας τιμωρείται με απομόνωση από το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, εξευτελισμούς, ακόμη και θάνατο¹⁷. Οι σχέσεις ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα νομιμοποιούνται μόνο με το γάμο, διαφορετικά θεωρούνται κοινωνικά απαράδεκτες.

Η εμφάνιση στα κείμενα κάποιων γυναικών ελευθερίων ηθών είναι εντελώς περιθωριακή. Αποκαλύπτει όμως την πραγματοποίηση τους από τον άντρα και το κοινωνικό σύστημα που συντελεί στην αναπαραγωγή τους¹⁸.

Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών καθορίζει σημαντικά και την όλη τους συγκρότηση: τις αξίες, τις επιθυμίες, το λόγο τους, τα ηθικά, ψυχολογικά, διανοητικά χαρακτηριστικά τους. Γενικά, οι γυναίκες παρουσιάζονται στα κείμενα προικισμένες κυρίως με κάποιες παραδοσιακές ηθικές ιδιότητες: αρετή, τιμιότητα, ευσέβεια, ταπεινοφροσύνη, σεμνότητα, αγάπη, απλότητα, ενώ στερούνται σχεδόν ολοκληρωτικά από διανοητικές. Αντίθετα, τις αποδίδονται: στενότητα αντίληψεων, διάθεση κουτσομπολιού, προκατάληψη, αφέλεια, αβουλία, μοιρολατρία, κουτοπονηριά, σκληροκαρδία, απληστία. Τα αρνητικά χαρακτηριστικά αυξάνουν σε περιόδους μεταβατικές και αποτελούν έκφραση των αδιεξόδων της εποχής¹⁹. Η εξιδανίκευση της γυναικείας ομορφιάς, που παρατηρείται στα πρωτότερα κείμενα (ακριτικά, της κρητικής λογοτεχνίας, κτλ), αίρεται, με την επικράτηση του ρεαλισμού, σε κείμενα του 20ου αιώνα. Στις περιπτώσεις αυτές, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την εξωτερική εμφάνιση στα εσωτερικά προβλήματα των ηρώων και την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Πολύ συχνά οι γυναίκες εμφανίζονται με μαύρα ρούχα, χρώμα του πένθους, ενώ σε ένα κείμενο η εξαντλητική περιγραφή των αμφίσεων της ηρώιδας από τον αφηγητή έχει ειρωνικό χαρακτήρα και στοχεύει να αποκαλύψει το ναρκισσισμό της:

«Το φουστάνι της γαρνιρισμένο με ό,τι απαιτούσε η τελευταία μόδα, πλισεδάκια, φιογκάκια, κορδελάκια, και στο στήθος, δεξιά, κρεμότανε από μια χρυσή καρφίτσα, με χρυσή αλυσιδίτσα, ένα γυάλινο ρολογάκι [...] Όλη μαζί βέβαια, είχε κάτι το πολύτιμο, πλασμένη από ακριβό υλικό. Βέβαια, δουλεμένο επιφανειακά, μα ωστόσο ακριβό, πανάκριβο»²⁰.

Οι γυναίκες των κείμενων είναι στην πλειοψηφία τους μεσόκοπες ή ηλικιωμένες, στοιχείο που, αν συνοψιστεί με τη συνήθως μαυροφορεμένη φιογούρα τους, συντελεί στο σχηματισμό μιας εικόνας καταθλιπτικής και ξεπερασμένης.

Οι επιθυμίες των γυναικών σπάνια εκφράζονται και συνήθως αφορούν τους άλλους. Η γυναίκα δεν εκδηλώνει τις διεκδικήσεις, το θυμό, τα όνειρα και τις επιδιώξεις της. Η ερωτική επιθυμία, ιδιαίτερα, απωθείται εντελώς και, όταν εκφράζεται, επιβάλλει τη νομιμοποίηση της σχέσης. Γενικά, οι επιθυμίες διαφοροποιούνται στα κείμενα, ανάλογα με το φύλο και την κοινωνική τάξη, εφόσον συνδέονται πάντα με ιδεολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς προσδιορισμούς.

Η γυναίκα χρησιμοποιεί το λόγο, όταν αποδέκτες της είναι άλλες γυναίκες ή τα παιδιά της, οπότε παρουσιάζει μια ευρεία ποικιλία: είναι χυμώδης, καυστικός, σατιρικός, παροϊμιακός, τρυφερός, συμβουλευτικός, αυταρχικός. Μπροστά στον άντρα της, όμως, η γυναίκα ψελλίζει, μιλά αποσπασματικά, ο λόγος της τελικά ακυρώνεται:

«- Που πααίνς' Γκ' ντή;

- Δ' λειά σ' ! της απάντησε ο άντρας.

Και η σκλάββα του κάμπου βουβάθηκε μπρος στην προσαγή του αφέντη της»²¹.

¹⁷ Βλ. για παράδειγμα, «Στέλλα Βιολάντη», «Η Τιμή και το Χρήμα», «Γιούγκερμαν».

¹⁸ Για μια τυπολογία των γυναικείων μορφών, βλ. και [Νόττα-Γκουνταρούλη, 1982].

¹⁹ Βλ. σχετ. [Σκαλάκη, 1984].

²⁰ [Κ. Πολίτη, «Η ομορφιά του κόσμου», Α' Λυκείου, σ. 311-312.

²¹ [Μ. Καραγάτση, «Το μπουρίν», Α' Λυκείου, σ. 323.

Μερικές φορές, καταφεύγει σε μια επίμονη, εύγλωττη σιωπή ή σε έναν εσωτερικό μονόλογο -συχνά σπαραχτικό- για να αντισταθμίσει το χάσμα των σχέσεων:

«- Εσύ. Κυρά τι λες; την πείραξε ο Διονύσης. Η Αριάγνη τον κοιτούσε με τα μαύρα μάτια της και δεν έλεγε τίποτα. Μάτια που σε κοιτούνε και δε σαλεύουνε. Μάτια που μαλώνουνε»²².

Σε ιδιαίτερες, όμως, περιστάσεις επικοινωνίας, όπως απέδειξε και η ανάλυση του λόγου, όταν οι γυναίκες φτάνουν σε όρια αγανάκτησης ή απείρας, αποκτούν την κυριότητα του λόγου και, υπερβαίνοντας τη γλωσσική και κοινωνική τους νόρμα, αντιμετωπίζουν δυναμικά και αποτελεσματικά τον αποδέκτη τους:

«- Μα ορίζεις εσύ τον εαυτό σου; επρόλαβε να ρωτήσει η Βιολάνταινα.

- Τον ορίζω!

- Όχι ο πατέρας σου σε ορίζει, ο πατέρας σου ορίζει και μένα, και το Ναντή και όλους.

- Δεν ξέρω για εσάς, μα εμένα δε με ορίζει. Εγώ, εγώ ορίζω τον εαυτό μου να, κοίταξε, τον ορίζω ... τον ορίζω..

[...] Ο πατέρας μου τίποτα δεν μπορεί να μου κάνει πως θα με δείρει; πως θα με κλείσει; πως θα με σκοτώσει; Τι με τούτο; Πάλι εγώ κάνω ότι θέλω -τον εαυτό μου- και σα δεν θέλω εγώ, άλλον άνθρωπο δεν παίρνω [...]»²³

Η Βιολάνταινα αναγκάστηκε να χαμηλώσει το κεφάλι».

«- Όσο για σένα, μικρέ εκβιαστή, που τόλμησες να σηκώσεις άδικο χέρι πάνω στη μεγάλη αδελφή σου, σε σιχαίνομαι! Είσαι πολύ χαμηλός ανθρωπάκος! Φύγε από μπροστά μου! Το πρόσωπο, η φωνή, τα λόγια της ήταν τόσο τρομαχτικά, που ο νεαρός μεθυσμένος τα 'χασε»²⁴.

Στα κείμενα υπάρχουν διάσπαρτες κρίσεις για τις γυναίκες, που εκφράζονται από τον αφηγητή, άλλα μυθιστορηματικά πρόσωπα ή τις ίδιες τις γυναίκες, και αποκαλύπτουν τις στερεότυπες αντιλήψεις σχετικά με το γυναικείο φύλο, την παρθενία, το γάμο, την προίκα.

Η ίδια η γυναίκα μοιάζει να μην μπορεί να αξιολογήσει τον εαυτό της. Της λείπει η αυτοπεποίθηση, η αυτοαντίληψη, η αυτοεκτίμηση. Εντυπωσιακή εξαίρεση αποτελεί η κυρά Επιστήμη, στη νουβέλα του Κ. Θεοτόκη «Η Τιμή και το Χρήμα», που έχει πλήρη συναίσθηση της προσφοράς της στην οικογένεια και δεν παραλείπει να την τονίζει: «Ό,τι εκάμανε τούτα τα μπράτσα, αλλιώς ουδέ πουκάμισο ν' αλλάξουμε δε θα 'χαμέ»²⁵. Συνήθως, όμως, η γυναίκα αναπαράγει στα κείμενα το πατριαρχικό μοντέλο της οικογένειας και εμφανίζεται ως φορέας ξεπερασμένων αξιών. Κάποιοι μεμονωμένοι τύποι, που ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά πρότυπα, αντιμετωπίζονται από τον αφηγητή από μian άκρως ειρωνική οπτική γωνία: είναι η γυναίκα «εύθραυστο αντικείμενο», η femme fatale και η ψευδοδιανοούμενη, που ο αφηγητής όχι μόνο δεν τις παραχωρεί το λόγο, αλλά τις αρνείται ακόμη και το όνομα. Είναι απλώς «η κυρία του κυρίου Αλιφάντη που ζει μέσα στη ναρκισσιστική της Νιρβάνα»²⁶, «η Φραντσέζα που κουβάλησε ο τσιφλικάς με τα μπαρούλα και τα λυκόσκυλα του από την Αγγλία»²⁷, «η γυναίκα του Γιόχαν που χαμογελάει μ' ένα χαμόγελο που δεν καταλαβαίνει τίποτις»²⁸. Μερικές φορές, όμως, ο αφηγητής ταυτίζεται με τη ηρωίδα, συμφωνεί με τα λόγια και τις πράξεις της, συμπάσχει, και καλεί τον αναγνώστη σε συμμαχία. Στις περιπτώσεις αυτές, υπάρχει μια ιδεολογική σύμπτωση ανάμεσα στον αφηγητή, τη γυναίκα και τον αναγνώστη μαθητή / καθηγητή²⁹.

²² [Στρ. Τσίρκα, «Αριάγνη»], Γ' Λυκείου, σ. 155-156.

²³ [Γρ. Ξενόπουλου, «Στέλλα Βιολάντη»], Β' Λυκείου, σ. 231.

²⁴ [Μ. Καραγάτση, «Γιούγκερμαν»], Γ' Λυκείου, σ. 3134.

²⁵ [Γ' Λυκείου, σ. 110].

²⁶ [-Η ομορφιά του κόσμου», Κ. Παλίτη], Α' Λυκείου, σ. 314.

²⁷ [-Το μπουρίν», Μ. Καραγάτση], Α' Λυκείου, σ. 324.

²⁸ [-Εύρηκα», Θρ. Καστανάκη], Α' Λυκείου, σ. 346.

²⁹ Βλ. για παράδειγμα στα: «Στέλλα Βιολάντη», «Η Τιμή και το Χρήμα», «Γιούγκερμαν».

Η διαχρονική έρευνα απέδειξε ότι οι αλλαγές στην κοινωνική θέση της γυναίκας γίνονται με πολύ αργούς ρυθμούς. Έτσι, δεν παρουσιάζεται στα Κ.Ν.Α. ποικιλία ρόλων, αλλά σε κάθε εποχή αναπαράγονται στερεότυπα οι ίδιοι γυναικείοι τύποι και προβάλλονται στους μαθητές και στις μαθήτριες ως μοναδικά πρότυπα. Δε μεταβάλλονται ούτε εμπλουτίζονται, ακόμη και σε κείμενα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας, όταν οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει σημαντικά, όταν οι γυναίκες έχουν αποκτήσει το δικαίωμα ψήφου και έχουν κατακτήσει σχεδόν κάθε τομέα εργασίας. Υπάρχει, επομένως, σημαντική διαφορά ανάμεσα στις βιωμένες πια από τους μαθητές κοινωνικές αλλαγές και στην ανελαστικότητα των γυναικείων παραστάσεων που προσλαμβάνουν από τα κείμενα. Με τον τρόπο αυτό, η ιδεολογία που περνάει μέσα από τα ανθολογημένα κείμενα συντελεί στη συντήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών και φυλετικών σχέσεων κυριαρχίας.

Το ερώτημα που αυτομάτως προκύπτει είναι: τι πρέπει να γίνει ώστε, χωρίς να υποβαθμιστεί το κριτήριο της λογοτεχνικής ποιότητας των κειμένων, να μεταβληθεί η μειονεκτική θέση της γυναίκας στα Κ.Ν.Α.;

Οι προτάσεις

Στην προσπάθεια να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα επιχειρούμε τη διατύπωση κάποιων προτάσεων, που έχουν όμως και ευρύτερο στόχο: τη βελτίωση των εγχειριδίων της λογοτεχνίας, που ήδη έχουν συμπληρώσει 15 χρόνια στην εκπαίδευση, και επομένως και του μαθήματος της λογοτεχνίας:

- Να περιληφθούν περισσότερα κείμενα με ρεαλιστικά και πιο αντιπροσωπευτικά για την εποχή μας γυναικεία πρότυπα (π.χ. εργαζόμενη γυναίκα, δυναμική, κοινωνικά συνειδητοποιημένη)²⁰. Η επιλογή των κειμένων, εφόσον θεωρούμε αποδεκτό και τον παιδαγωγικό τους ρόλο, πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας υπόψη συνειδητά και την παράμετρο της ισότιμης αντιμετώπισης της γυναίκας. Η σύγχρονη λογοτεχνία, ελληνική και ξένη, έχει να παρουσιάσει πληθώρα τέτοιων κειμένων και να εμπλουτίσει τους τύπους που συνεχώς προβάλλονται. Το εγχείρημα αυτό θα μπορούσε να το θεωρήσει κανείς και ως σημαντική συμβολή της εκπαίδευσης στην ισότητα των δύο φύλων. Η διδασκαλία της λογοτεχνίας, εφόσον δεν περιορίζεται στην επιφανειακή προσέγγιση του κειμένου, αλλά επεκτείνεται και στο βαθύτερο περιεχόμενό του, μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο σε μια τέτοια προσπάθεια. Διαφορετικά τα Κ.Ν.Α., ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ανθολόγων και, βεβαίως, των συγγραφέων, είναι δυνατόν να μετατραπούν σε ένα υλικό που θα ενισχύει την τυποποίηση των φυλετικών προκαταλήψεων. Στο θέμα αυτό, βέβαια, ιδιαίτερη σημασία έχει η κοσμοαντίληψη του εκπαιδευτικού που διδάσκει τα λογοτεχνικά κείμενα.
- Να υπάρχουν περισσότερα και αντιπροσωπευτικότερα κείμενα γυναικών συγγραφέων. Αυτό δε σημαίνει ότι υιοθετούμε την αντίληψη για την ύπαρξη ή τη δημιουργία ιδιαίτερης γυναικείας λογοτεχνίας. Είναι καιρός όμως να αντιμετωπιστεί η Ιστορία της Λογοτεχνίας κάτω από άλλο πρίσμα και να αξιολογηθεί πιο αντικειμενικά η προσφορά των γυναικών στη λογοτεχνική παραγωγή²¹. Στα σύντομα κεφάλαια της Ιστορίας της Λογοτεχνίας που παρεμβάλλονται στα ανθολογημένα κείμενα, η παρουσίαση της γυναικείας λογοτεχνικής παραγωγής είναι μηδαμινή έως ανύπαρκτη. Με την πλουσιότερη και αντιπροσωπευτικότερη εκπροσώπηση των γυναικών συγγραφέων στα σχολικά βιβλία της λογοτεχνίας, θα δοθεί η δυνατότητα στους μαθητές και τις μαθήτριες να παρατηρούν τον τρόπο με τον οποίο πραγματεύονται τα κοινωνικά προβλήματα, προβάλλουν τις ανάγκες και τα συναισθήματα των μυθιστορηματικών τους προσώπων, χρησιμοποιούν το λόγο, αντιμετωπίζουν τον κόσμο.

²⁰ Αυτοί κυρίως οι τύποι γυναικών προτείνονται από τους μαθητές και τις μαθήτριες που απάντησαν στα ερωτηματολόγια της εμπειρικής έρευνας.

²¹ Για την προσφορά των γυναικών στα γράμματα, ήδη από το 19ο αιώνα στη χώρα μας, βλ. για παράδειγμα, [Ζήρα, 1980], [Παμπούκη, 1980], [Βαρίκα, 1980-1987], [Αβδελλά, 1988, 1993], [Αβδελλά, Παπαγεωργίου, 1979], [Αβδελλά, Ψαρρά, 1985], [Αμβράζη, 1991], [Boklund-Λαγοπούλου, 1985], το αφιέρωμα του περιοδικού Διαβάζω, τεύχος 198 (1988). Αντίστοιχα για την προσφορά των γυναικών στον ευρωπαϊκό χώρο, βλ. για παράδειγμα: [Bedarida, 1990], [Dudy, Perrot, 1992].

- Να εμπλουτιστούν τα κείμενα της παγκόσμιας λογοτεχνίας και με άλλους συγγραφείς, γυναίκες και άντρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στο εντελώς συρρικνωμένο παράρτημα της ξένης λογοτεχνίας των Κ.Ν.Α. του Λυκείου, δε φιλοξενείται ούτε ένα κείμενο γυναίκας συγγραφέως. Ακόμη πρέπει να αλλάξει ο τρόπος ταξινόμησης και αξιολόγησης των συγγραφέων -το έργο τους να εντάσσεται στο ιστορικό του πλαισίου, σε τάσεις ή κινήματα που ακολουθούν- και βεβαίως ο τρόπος σχολιασμού των κειμένων. Είναι απαραίτητο, επίσης, η ξένη λογοτεχνία να διδάσκεται συγκριτικά με την ελληνική (όχι βέβαια με στόχο να αποδείξουμε ότι η ελληνική λογοτεχνία δεν υπολείπεται ή είναι εφάμιλλη ή και ανώτερη από την ξένη, αλλά να κατανοήσουμε, μέσα από το γόνιμο διάλογο των λογοτεχνιών, τις μεταβολές και τις επιδράσεις που έχουν δεχτεί, τις τεχνολογίες, τα θέματα, την κοσμοαντίληψη των συγγραφέων, κτλ). Διαφορετικά, αν δηλαδή η ξένη λογοτεχνία δε διδάσκεται συστηματικά και συγκριτικά με την ελληνική, θα μείνει «ξένο σώμα» σε αχρηστία, μια που συνήθως η διδασκαλία της παραβλέπεται στο σχολείο, είτε εξαιτίας της αμηχανίας των εκπαιδευτικών να τη διδάξουν, είτε επειδή θεωρείται σκόπιμο να πριμοδοτούνται τα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας²².
- Να ανθολογούνται περισσότερα κείμενα που αφορούν κατεξοχήν την εφηβική ηλικία, την ηλικία δηλαδή των αποδεκτών τους. Για παράδειγμα, θα μπορούσαν να ανθολογηθούν αποσπάσματα από την *Eroica* του Κ. Πολίτη (που μπορεί να διδαχθεί συγκριτικά με το «Ο μεγάλος Μωλν» του Α. Fournier), το *Λωνή* του Γ. Θεοτοκά, την *Αυτοβιογραφία* της Ε. Μαρτινέγκου, κτλ.
- Να υπάρχει μεγαλύτερο χρονικό φάσμα επιλογής των κειμένων, με την επέκταση του ορίου ανθολόγησης. Στα Κ.Ν.Α. ανθολογούνται συγγραφείς που παρουσιάστηκαν με έργα τους ως το 1960. Αυτή η επιλογή στερεί από τους μαθητές τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με συγγραφείς και κείμενα πιο σύγχρονα, που κατοπτρίζουν τις συνθήκες και της δικής τους πραγματικότητας. Η διεθνής πρακτική μας δείχνει ότι στις ποικίλες εκδόσεις που κυκλοφορούν για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, ανθολογούνται κείμενα και της πιο πρόσφατης λογοτεχνικής παραγωγής²³. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν παλαιότερα λογοτεχνικά έργα κατάλληλα να διαδραματίσουν τον παιδαγωγικό ρόλο που αναφέραμε προηγουμένως.
- Να συσχετίζεται η λογοτεχνία και με άλλα παράγωγα του πολιτισμού: μουσική, ζωγραφική, κινηματογράφος, θέατρο. Στα σχολικά εγχειρίδια να υπάρχει πλούσιο εικαστικό υλικό, πίνακες διαχρονικοί και σύγχρονοι, να παρουσιάζονται κείμενα κατά θεματικές ενότητες, να εκπροσωπούνται λογοτεχνικά ρεύματα και κινήματα και να γίνεται διακεκομμένη προσέγγιση των κειμένων. Με τον τρόπο αυτό θα είναι δυνατός ο συσχετισμός λογοτεχνικού ύφους, συγγραφέων διαφορετικών εποχών και πολιτισμών, παράλληλων ή αντίθετων θεμάτων (π.χ. έρωτας - θάνατος), ιδεολογικών στάσεων και συστημάτων αξιών.
- Να διδάσκονται και αυτοτελή λογοτεχνικά έργα και όχι μόνο αποσπάσματα. Όσο προσεκτικά επιλεγμένο και να είναι ένα απόσπασμα, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αντικαταστήσει το πλήρες έργο. Οι μαθητές δεν μπορούν να σχηματίσουν τη συνολική του εικόνα, ούτε να εκτιμήσουν το κείμενο από σπαράγματα. Η διδασκαλία ολοκληρωμένων έργων εφαρμόζεται σε πολλές χώρες. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, η διδασκαλία αυτοτελών έργων γίνεται στην Α' και Β' Λυκείου, ενώ στη Γ' Λυκείου οι μαθητές διδάσκονται φιλοσοφία και ποίηση. Στην Ελλάδα το πρόβλημα αυτό το έθεσε για πρώτη φορά ο Π. Βαλάκης, ήδη από το 1909²⁴, και την άποψή του δεχόταν και ο Μ. Τριανταφυλλίδης²⁵. Στα Προγράμματα μάλιστα του 1931/1932, του 1935, 1944 και 1964 προβλεπόταν στο Γυμνάσιο η παράλληλη, με τα Νεοελληνικά Αναγνώσματα, διδασκα-

²² Για το θέμα αυτό, βλ. και τα άρθρα του Τ. Καγαλή: «Οι ξένοι και εμείς» εφημ. Το Βήμα, 26-3-1995, και «Ποιάς φοβάται την ξένη λογοτεχνία;» εφημ. Το Βήμα, 30-4-1995.

²³ Στη Γαλλία για παράδειγμα, μπορεί να δει κανείς στις εκδόσεις Hatier (Mauloix et al, 1991), στον τόμο για τη λογοτεχνία του 20ου αιώνα, να ανθολογούνται κείμενα που εκδόθηκαν μέχρι και το 1990 από συγγραφείς που γεννήθηκαν ακόμη και μετά το 1945.

²⁴ Βλ. [Βαλάκης, 1909].

²⁵ Βλ. σχετ. [Τριανταφυλλίδης, 1966], το. 7, σ. 517-526

λία κειμένων και αυτοτελών έργων²⁶. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι απαραίτητο να υπάρξει πλουραλισμός διδακτικών βιβλίων για τη λογοτεχνία και να δοθεί στους καθηγητές η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής λογοτεχνικών κειμένων και ανθολογιών. Για να εφαρμοστεί όμως κάτι τέτοιο θα πρέπει να επικρατεί διαφορετική αντίληψη για τη συγγραφή βιβλίων, αλλά και διαφορετική αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών που τα χρησιμοποιούν.

- Η διδασκαλία της λογοτεχνίας είναι κυρίως θέμα ιδεολογικών επιλογών. Από το κείμενο που θα επιλέξει κανείς να διδάξει και από τον τρόπο που θα το διδάξει, «προδίδεται» ιδεολογικά. Ο τρόπος «ανάγνωσης» ενός κειμένου αποτελεί το αμφιλεγόμενο αντικείμενο της διδακτικής της λογοτεχνίας²⁷. Ο καθηγητής της λογοτεχνίας, όντας ο ίδιος επαρκής αναγνώστης, οφείλει να οδηγεί το μαθητή - αναγνώστη στο παιχνίδι του σημαίνοντος. Να τον βοηθά να αποκρυπτογραφεί μαζί του τα κρυφά νοήματα του κειμένου, να αποκαλύπτει την κοσμοαντίληψη και τον «πολυγλωσσισμό» του έργου, την πολυσημία του, τα τεχνάσματα και τα διφορούμενά του, τη «γραμματική» του. Αντιμετωπίζοντας έτσι τη διδασκαλία, ο καθηγητής της λογοτεχνίας θα «έχει τους λιγότερους λόγους να υποφέρει από ένοχη συνείδηση».

²⁶ Βλ. [Τόγιας, 1990], σ. 684-691, 718-741

²⁷ Βλ. σχετ. και [Dobrovsky, Todorov, 1985], [Veck, 1988], [Verrier, 1992].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελλά Ε., Παπαγεωργίου Γ., 1979. «Πίσω από τις τζελουτζίες: Η αυτοβιογραφία της Κ. Μαρτινέγκου». Σκούπα 2.
- Αβδελλά Ε., Ψαρρά Λ., 1985. «Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια Ανθολογία». Αθήνα: Γνώση.
- Αμβρόζη Ε., 1991. «Φεμινιστική κριτική και γυναικεία γραφή». Σύνδεσ.
- Ανθογαλίδου Θ., 1988. «Ο ηγεμονικός λόγος των Αναγνωστικών του Δημοτικού Σχολείου». Σύγχρονη Εκπαίδευση 46, σ. 31 - 40.
- Άχλης Ν., Άχλη Κ., 1991. «Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου». Φάκελος υλικού για το μάθημα «Φύλο και Εκπαίδευση», Θεσσαλονίκη: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Α.Π.Θ.
- Βαρίκα Ε., 1980. «Γυναικείος Λόγος (Ποιος γυναικείος λόγος;)». Διαβάζω 36, σ. 30-35.
- Βαρίκα Ε., 1987. «Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907». Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βαλάκης Π., 1909. «Η από του Αναγνωστικού Βιβλίου διδασκαλία της μητρικής γλώσσας εν τη κατωτάτη και τη μέση εκπαίδευση». Αθήνα: Κέδρος.
- Γεωργίου-Νάσση Μ., 1980. «Η οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού». Αθήνα: Κέδρος.
- Ζήρας Λ., 1980. «Ο γυναικείος λόγος στη νεότερη πεζογραφία μας». Διαβάζω 36, σ. 43 - 51.
- Ζιγίου-Καραστεργίου Σ., Δηληγιάννη-Κουϊμτζή Β., 1981. «Τα στερεότυπα των ρόλων των δύο φύλων στα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου». Φιλολόγος 2 3, σ. 282-295.
- Καναρτζή Ε., 1988. «Η εικόνα της γυναίκας στα Αναγνωστικά του Δημοτικού: Διαχρονική έρευνα από το 1954 μέχρι σήμερα». Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία.
- Λάμπο-Κουνταρούλη Ε., 1982. «Οι γυναικείες μορφές στο έργο του Κοσμά Πολίτη». Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία.
- Μακρυνιώτη Δ., 1986. «Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919». Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.
- Παμπούκη Ε., 1980. «Διανοούμενες γυναίκες της προεπαναστατικής περιόδου». Διαβάζω 36, σ. 38-42.
- Σκαλάκη Μ., 1984. «Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μινιμαλισμό». Αθήνα: Κέδρος.
- Τόγιας Β.Ι., 1988,1990. «Το μάθημα των Νέων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση. Ιστορική θεώρηση (1833-1967)», 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τριανταφυλλίδης Μ., 1965. «Απαντα», Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Φραγκουδάκη Α., 1978. «Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πεπαιδευτικός και παιδαγωγικός βίαι». Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ψαρρά Λ., 1979. «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα». Σκούπα 2, σ. 3-13.
- Bardin, 1977. «L' analyse de contenu», Paris: PUF.
- Beradida F., 1990. «La société anglaise du milieu du XIX siècle à nos jours», Paris: Seuil.
- Beilfuss D., Preuss-Lausitz U., 1971. «Zauberin und Arbeitstier. Analyse des Frauenbildes in Grundschullesebüchern.» Blätter für deutsche und Internationale Politik 10, s. 1068-1082.
- Boklund-Λαγοπούλου Κ., 1985. «Λόγος γυναικών: Λόγος για τη γυναίκα και λόγος της γυναίκας στη μεσαιωνική κοινωνία». Φιλολόγος 41, σ. 219-230.
- Burgos M., 1991. «La lecture comme pratique dialogique et son interprétation sociologique» in Privat J-M., Reuter Y., Lectures et médiations culturelles, P.U.L.
- Burgos M., 1992. «Ces lecteurs sont-ils des lecteurs?», Bulletin des Bibliothèques de France, t. 37, no 1, Paris.
- Burgos M., 1992. «Lecteurs experts, lecteurs convers. De quelques lectures, en lycée professionnel et ailleurs», Pratiques, no 76, décembre.
- Burgos M., 1993. «Lectures privées et lectures partagées», Pratiques, no 80, décembre.
- Burgos M., 1993. «Des débats de lecture», Argos, no. 12, avril.
- Burgos M., Leenhardt J., 1989. «Existe-t-il un lecteur européen?», Conseil de l' Europe, Strasbourg.
- Burgos M., Privat J-M., 1993. «Le Goncourt des lycéens: vers une sociabilité littéraire?» in M. Poulain, Lire en France aujourd'hui, Editions du Cercle de la Librairie.
- Burgos M., Lorant-Jolly A., 1994. «La réception de Texaco: identification, quête d' identité et médiation», Le Français aujourd'hui, no 106, juin.
- Chiglione R., et al., 1980. «Manuel d' analyse de contenu», Paris: Armand-Colin.
- Crabbe et al., 1985. «Les femmes dans les livres scolaires», Bruxelles: Mardaga.
- Dobrovsky S., Todorov Tz., 1985. «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας». (Συνέδριο Σερβί), μετάφραση Ι.Ν. Βασιλαράκης, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Dudy G., Perrot M., 1992. «Histoire des femmes», Paris: Plon.
- Fraser R., Walker A., 1975. «Sex Role in Early Reading Textbooks», Maccia S.E. (ed.), Women and Education, Charles C.T., p. 226-239.
- Iser W., 1970. «Die Appelstruktur der Texte», Konstanz.
- Iser W., 1972. «Der implizite Leser, Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett», München.

ΦΑΚΕΛΟΣ 3: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

- Iser W., 1985, «L'acte de lecture, théorie de l'effet esthétique», Bruxelles: Mardaga.
- Jauss H.R., 1975, «Der Leser als Instanz einer neuen Geschichte der Literatur», *Poetica* 7, no 3-4, s. 325-343.
- Jauss H.R., 1978, «Pour une esthétique de la réception», Paris: Gallimard.
- Leenhardt J., Josza P., 1982, «Lire la lecture», Paris: le Sycomore.
- Lobban G., 1982, «The influence of the School on Sex Role Stereotyping» *The Sex Role System, Psychological and Sociological Perspectives*, Chetwynd J., Harthett O., (eds), London: Routledge and Kegan Paul, p. 50-61.
- Nave-Herz R., 1978, «Das Angebot weiblicher Identifikationsmodelle in Lesebüchern. Eine quantitative und qualitative Inhaltsanalyse», *Materialien zur politischen Bildung* 4, s. 93-99.
- Picard M., 1987, «La lecture littéraire», Paris: Clancier-Guenaud.
- Rauch R., 1977, «Bollwerke des Patriarchats. Klischees in Schulbüchern», *Betrifft Erziehung* [10] 10, s. 70-74.
- Singly de F., 1993, «Les jeunes et la lecture», *Les dossiers Education et Formation*, Paris.
- Unnung M.C. d', 1977, «Analyse de contenu et acte de parole», Paris: Delarge.
- Veck B., 1988, «Production de sens. Lire/écrire en classe de seconde», INRP. *Collection Rapports de recherches*, no 1.
- Verrier J., 1986, «Nous enseignons la littérature», Paris: Syros.
- Verrier J., 1992, «La lecture des textes littéraires: Rôle de l'enseignement dans la réflexion théorique», *Dossiers, d'habilitation à diriger des recherches*, Université Paris 8.
- Weiss W. W., 1983, «Das Bild der Familie in deutschen Schulbüchern», *Zeitschrift für Pädagogik* 5.

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1.2. Ο Γυναικείος λόγος στα κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου

ΕΛΕΝΗ ΛΟΠΠΑ – ΓΚΟΥΝΤΑΡΟΥΛΗ

1. «ΣΤΕΛΛΑ ΒΙΟΛΑΝΤΗ»: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΛΟΓΟΥ

Το άρθρο αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας με θέμα: «Η γυναικεία παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου». Στόχος της έρευνας είναι να συγκροτήσει, να αποτυπώσει και να αποτιμήσει την εικόνα της γυναίκας, όπως αναδύεται μέσα από τα κείμενα (Κ.Ν.Λ.). Τα σχολικά βιβλία -και όχι μόνο της λογοτεχνίας- διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν τα κοινωνικά στερεότυπα. Οι μαθητές και οι μαθήτριες δέχονται τις επιδράσεις των προβαλλόμενων προτύπων, τα οποία δρουν, μέσα από αλληπάλληλες ταυτίσεις, κανονιστικά και ρυθμιστικά. Ιδιαίτερα στην περίοδο της εφηβείας, όταν οι νέοι προσπαθούν να ανακαλύψουν, να επιβεβαιώσουν και να εδραιώσουν την ταυτότητα τους, ο ρόλος των προτύπων είναι σημαντικός. Αξίζει, λοιπόν, ιδιαίτερη μελέτη ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η γυναίκα στα Κ.Ν.Λ., μια που συνήθως γίνεται αντικείμενο ταυτίσεων ή απωθήσεων, συμμετοχής ή αδιαφορίας του μαθητή-αναγνώστη.

Για τη συγκρότηση της εικόνας της γυναίκας, που προκύπτει από ένα άθροισμα κειμένων διαφορετικών εποχών και οπτικών γωνιών, είναι απαραίτητο να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν: την κοινωνική προέλευση/τάξη και την οικονομική κατάσταση της γυναίκας· τη μόρφωση, τα ενδιαφέροντα, τις δραστηριότητες της· τους ρόλους της, τόσο στην οικογένεια, όσο και έξω από αυτήν· τα ηθικά, ψυχολογικά, διανοητικά χαρακτηριστικά της· τις αξίες και τις επιθυμίες της· τις σχέσεις της με τους άλλους· το ρόλο του έρωτα και του θανάτου στη ζωή της· τους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιεί το λόγο· τον τρόπο με τον οποίο αυτοαξιολογείται· τις οπτικές με τις οποίες την αντικρίζουν τα άλλα μυθιστορηματικά πρόσωπα αλλά και ο αφηγητής· την ύπαρξη ή όχι ποικιλίας γυναικείων προτύπων, τους γυναικείους τύπους που προβάλλονται ή απουσιάζουν από τα κείμενα και γιατί· το βαθμό στον οποίο οι διαχρονικές αλλαγές των κοινωνιών αναφέρονται σ' αυτήν ως μυθιστορηματικού προσώπου αλλά και ως γυναίκας-συγγραφέως και, τέλος, την εικόνα που προσλαμβάνει, μέσα από τα κείμενα με τα οποία διαλέγεται ο δάσκαλος και ο μαθητής.

Στο άρθρο αυτό ερευνάται ένα από τα παραπάνω ερωτήματα, ο γυναικείος λόγος και, πιο συγκεκριμένα, σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας και με ποιους τρόπους η γυναίκα, ως μυθιστορηματικό πρόσωπο, εκφωνεί το λόγο.

1. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Είναι η φωνή μου χαμηλή κ' είναι παράμερη
 σα γνώση και σα φόβος,
 με το αδύναμο ισότονη
 ισόφωνη με τη σιωπή.
 Με τα καθημερινά και τα μικρά περιχύνεται
 και αυτοπυρπολείται κάθε μέρα.
 Κι αυτό είναι η εσώφωνη κραυγή της
 το θυμωμένο ρίγος της
 [...]
 Είναι η φωνή μου ένα σκαμνί
 για κουρασμένα λόγια,
 για νικημένα που επιστρέφουν συμπεράσματα.
 Είν' η φωνή μου ένας αθόρυβος περίπατος
 μοναχικής γραφής
 σε βροχερούς αδειόδρομους.

Κ. Δημουλά, «Φωνή σε αδειόδρομους»

Δεν ξέρω να μιλήσω, γλιστρώ και πέφτω πάνω στις κουβέντες, όπως πάνω στον πάγο. Δεν ξέρω να μιλήσω, κι αν σωπάσω, πάλι θάσαι ο δυνατώτερος.

Μ. Κρανάκη, «Το Τσίρκο»

Στα Κ.Ν.Α. ο γυναικείος λόγος συχνά δεν εκφωνείται διόλου¹. Αυτό μπορεί να συμβαίνει, είτε επειδή ο αφηγητής προτιμάει να αφηγηματοποιήσει ο ίδιος το λόγο των γυναικών², είτε επειδή δε θέλει να τις εμπιστευθεί το λόγο. Στην τελευταία περίπτωση οι γυναίκες μοιάζουν με τα βουβά πρόσωπα της τραγωδίας. Κινούνται αθόρυβα ή τρομαγμένα μέσα στα κείμενα³, δεν έχουν οντότητα, άλλοι μιλούν και αποφασίζουν γι' αυτές. Ενδέχεται όμως ο αφηγητής να μην τις παραχωρεί το λόγο, όχι μόνο, όταν θέλει να τις παρουσιάσει ως ασημαντες και καταπιεσμένες υπάρξεις, αλλά και ως γυναίκες-αντικείμενα πολυτελείας (φαινομενικά μόνο μη καταπιεσμένες, στην πραγματικότητα όμως απόλυτα εξαρτημένες, και ανίκανες πάλι να αρθρώσουν λόγο). Τις γυναίκες αυτές τις αντιμετωπίζει από μια άκρως ειρωνική οπτική γωνία. Τις αρνείται ακόμη και το δικαίωμα να έχουν δικό τους όνομα. Είναι:

η Φραντσέζα που κουβάλησε μαζί του από την Αγγλία ο τσιφλικός Πήτερ Χατζηθωμάς μαζί με «τρία μπαούλα με κοστούμια σπορτ, πέντε λυκόσκυλα, μια ντουζίνα ρακέτες του τένις, ολόκληρη συλλογή από κυνηγετικά όπλα»⁴

η γυναίκα του Γιόχαν, που χαμογελά μ' ένα «χαμόγελο που δεν καταλαβαίνει τίποτις»⁵

η κ. Αλιφάντη, «η ομορφιά του κόσμου», που ζει σε «μια Νιρβάνα». Αυτο-θαυμάζεται μπρος στον φανταστικό της καθρέφτη και η μοναδική έκφραση που επιτρέπει στον εαυτό της είναι «να παίζει τα ματόφυλλα της», ανάλογα με τις διαθέσεις της⁶.

¹ Βλ. για παράδειγμα «Ο γιος της χήρας», «Το μπουρίνι», «Μυθολογία», «Αριάγνη» [Α.27, 323, 328, 329], [Β, 364], [Γ, 153, 156-59]. (Όπου Α = Α' Λυκείου, Β = Β' Λυκείου, Γ = Γ' Λυκείου).

² Βλ. σχ. στο Φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ [Γ' 160]. Βλ. επίσης σχετικά Μπαχτίν...

³ Βλ. υποσημείωση 1

⁴ «Το μπουρίνι» [Α, 324].

⁵ «Εύρηκα» [Α, 346].

⁶ «Στου Χατζηφράγκου» [Α, 314, 315, 316, 318].

Οι γυναίκες, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, δεν απευθύνουν ευθέως το λόγο στους άντρες τους⁷. Αντίθετα, ο λόγος μονοπωλείται από αυτούς, όπως μονοπωλούνται και όλες οι εξουσιαστικές δομές της κοινωνίας. Οι άντρες, λόγω ακριβώς της θέσης τους στην κοινωνία, θεωρούνται ότι παράγουν λογικές λεκτικές κατασκευές, ενώ αντίθετα οι λεκτικές κατασκευές των γυναικών θεωρούνται συγκεχυμένες και στερημένες νοήματος. Συνήθως αγνοούνται, γιατί παραμένουν λανθάνουσες, «άφωνες», «εξωλεκτικές»⁸. Ο λόγος των αντρών λειτουργεί τρομοκρατικά στις γυναίκες⁹ («Που πααίν' ς, Γκ' ντή; -Δ'λειά σ' ! της απάντησε ο άντρας. Κι η σκλάβα του κάμπου βουβάθηκε προς στην προσταγή του αφέντη της»¹⁰), γι' αυτό και αυτές, όταν δεν «καταπίνουν εντελώς τα λόγια τους» ή δε γίνονται απόλυτα φερέφωνα των αντρών τους, ψελλίζουν, εκφράζονται με μισές, αβέβαιες φράσεις, μ' ένα λόγο ανίσχυρο και αναποτελεσματικό. Δε διεκδικούν, δε συζητούν, δεν επιχειρηματολογούν σχεδόν ποτέ. Ο λόγος δεν τους ανήκει.

Άλλοτε πάλι, ο μη αρθρωμένος γυναικείος λόγος μετατρέπεται σε ένα χειμαρρώδη, σπαραχτικό εσωτερικό μονόλογο (π.χ. «Αριάγνη»¹¹), σε ένα λόγο «εις εαυτόν» ή σε ένα «μονολογικό διάλογο» (π.χ. «Η Φόνισσα»¹²).

Αντίθετα με όσα ειπώθηκαν προηγουμένως για την ανυπαρξία άμεσου λόγου των γυναικών προς τους άντρες τους, όταν οι γυναίκες απευθύνονται σε άλλα μέλη της οικογένειας ή σε γειτονικά πρόσωπα, τότε χρησιμοποιούν μια μεγάλη ποικιλία λόγου, που μπορεί να κυμαίνεται από τον πιο τρυφερό και ευαίσθητο¹³, ως τον πιο καυστικό και περιγελαστικό¹⁴, ανάλογα κάθε φορά με το φορέα του, τον αποδέκτη και την επικοινωνιακή περίσταση. Για παράδειγμα, η συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς είναι ιδιαίτερα μειωτική προς τους άντρες συγχωριανούς της, όπως φαίνεται από τη χρήση «παρεγκωμίων, ειρωνικής παροιμίας, ακόμη και ανοιχτής κοροϊδίας»¹⁵. Η Σπυριδολενιά, «διάσημος ψεγαδιάστρα», συνθέτει καυστικά επιγράμματα για άντρες ή γυναίκες του χωριού, που προκαλούν το γέλιο και τα κοροϊδευτικά σχόλια των άλλων¹⁶.

Μερικές φορές, για να πείσουν ή για να επιτύχουν κάτι, που με άλλον τρόπο θα ήταν ακατόρθωτο, οι γυναίκες χρησιμοποιούν όλη «την πονηρία τους» ή ένα λόγο που, ανάλογα με την περίπτωση, γίνεται παρακλητικός, υποτακτικός, κολακευτικός, συμβουλευτικός, προτρεπτικός¹⁷.

Η καταπιεσμένη από τον άντρα της γυναίκα χρησιμοποιεί συχνά προς τα παιδιά της ένα λόγο ιδιαίτερα αυταρχικό, απαιτητικό, συναισθηματικά εκβιαστικό, καταπιέζοντας τα με τη σειρά της¹⁸. Άλλες φορές, πάλι, ο λόγος των γυναικών εκφράζει,

⁷ Εξαιρέσεις αποτελούν π.χ. η κυρά Επιστήμη, που είχε χαρακτήρα δυναμικό, ενώ ο άντρας της ήταν αδύναμος και μέθυσος [Γ. 112, 115] ή η Φραγκογιαννού, που είχε «ήθος αντρικών» και που, ενώ ήταν «σκλάβα του συζύγου της», εξαπία «της αδυναμίας εκείνου, ήτο συγχρόνως και κηδεμών αυτού» [Γ. 94]. Βλ. και 11.β. Η γυναίκα ως σύζυγος.

⁸ Βλ. σχετικά Ardener (1975) Παπαταξιάρχης (1992), σ. 28.

⁹ Πολλές φορές, η εξουσία που ασκείται με το λόγο είναι ισχυρότερη από αυτή που ασκείται με τη φυσική επιβολή ή την τεχνική υπεροχή (τη μυική δύναμη ή το όπλο). Βλ. Φραγκουδάκη (1987), σ. 151.

¹⁰ «Το μπουρίν» [Α. 323].

¹¹ [Γ. 156-159].

¹² [Γ. 98, 99, 100]. «Η μονολογική ιδιότητα ερμηνεύεται ανάλογα με το περιεχόμενο ως διαφορά μεταξύ χαρακτήρων, κόσμων, ιδεολογιών, ως στοιχείο του ελληνικού χαρακτήρα, ως ειρωνική υπογράμμιση της ανθρώπινης αδυναμίας για επικοινωνία», Φαρίνου-Μαλαματάρη (1987), σ. 294. Η σύγχρονη ελληνική και ξένη λογοτεχνία έχει να μας παρουσιάσει πολύ ενδιαφέροντα κείμενα-μονολόγους γυναικών. Για παράδειγμα, το «Μπλε βαθύ σχεδόν μαύρο» του Θ. Βαλτινού και το «Wenn du geredet hättest, Desdemona. Ungehaltene Reden ungehaltener Frauen» της C. Brückner, όπου η συγγραφέας δίνοντας το λόγο σε γυναίκες διάσημων αντρών, που είχαν πιάσει τους άντρες και άρκενες, τις προσφέρει τη δυνατότητα να εκφράσουν τη δυσασαχτίση τους, αλλά και την κρυμμένη δύναμη του λόγου τους.

¹³ Βλ. για παράδειγμα [Α. 19, 20, 23, 74, 81, 149, 16, 253, 273, 374, 512], [Β. 46, 141, 144, 167, 162, 167, 242, 338, 361, 398], [Γ. 84, 288, 289].

¹⁴ Περιπατητικός: [Α. 313, 315, 316], [Β. 173, 179, 318, 342]· σαπρικός: [Β. 199, 378]· ειρωνικός: [Α. 454], [Γ. 96]· καυστικός: [Α. 315, 453, 498], [Β. 236].

¹⁵ Βλ. σχετικά και Φαρίνου-Μαλαματάρη (1987), σ. 55-56.

¹⁶ «Ο Πατούχος» [Β. 198, 199].

¹⁷ Παρακλητικός: [Α. 22, 101, 102, 149, 364, 368], [Β. 35, 164, 235, 424], [Γ. 84, 117]· υποτακτικός: [Β. 231, 312], [Γ. 289]· κολακευτικός: [Α. 390, 433, 453, 505]· συμβουλευτικός, προτρεπτικός: [Α. 81, 106], [Β. 144, 179, 208, 231, 338, 344]· εξηννάδα, πονηρία: [Α. 101, 431, 131, ..., ...], [Β. ...].

¹⁸ Βλ. π.χ. στα: «Στέλλα Βιολάντη» [Β. 2331], «Θέλω γράμματα» [Α. 305], Ανάθεμα, κατάρα: [Α. 18, 19], [Γ. 117]· απότομος, σκληρός, αυταρχικός: [Α. 296, 305], [Β. 65], [Γ. 110, 112, 117].

με λιτότητα ή υπερβολή, αισθήματα απελπισίας για την οικονομική ή συναισθηματική τους κατάσταση¹⁹, ενώ άλλοτε, με συγκινητική απλότητα, εκφράζει αισθήματα αλληλεγγύης προς τις άλλες γυναίκες²⁰.

Τέλος, κάποιες, σπάνιες, φορές, όταν οι γυναίκες πνίγονται από αγανάκτηση ή αηδία, χρησιμοποιούν λόγο θαρραλέο, δυναμικό και αποτελεσματικό, ξεπερνώντας τον εαυτό τους και αφηφώντας τις συνέπειες²¹.

Οι περιπτώσεις γυναικών με κάποια μόρφωση αποτελούν περιθωριακό φαινόμενο στα Κ.Ν.Α. Στην περίπτωση αυτή, πάντως, οι γυναίκες χρησιμοποιούν τύπους της καθαρεύουσας (σε μια προσπάθεια να εκφραστούν με «αυθεντικό» λόγο, που είναι και πιο πειστικός) ή χρησιμοποιούν κλισέ, μεταφορικές και «ποιητικές» εκφράσεις²². Ο αφηγητής πίσω από αυτή την προσπάθεια μοιάζει να διασκεδάζει, συνυμνοεί μαζί μας. Σε κάποια σημεία, μάλιστα, σατιρίζοντας και αυτοσατιριζόμενος υιοθετεί και ο ίδιος ανάλογους τύπους της γλώσσας²³. Τα λόγια του «άλλου» αφηρημένα, γελοιοποιημένα, δε διακρίνονται με σαφή τρόπο από τα λόγια του αφηγητή, τα σύνορα είναι εσκεμμένως ασαφή και αμφίσημα. Όπως γράφει ο Μπαχτίν, «το πολύμορφο αυτό παιχνίδι των συνόρων των λόγων, των γλωσσών και των προοπτικών είναι ένα από τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του «χιουμοριστικού ύφους»²⁴. Οι διαφορές κοινωνικών τάξεων, οικονομικής κατάστασης, ιδεολογικής τοποθέτησης μεταξύ των γυναικών «εξοπλίζουν» μερικές από αυτές, με μια γλώσσα δηλητηριώδη, ωμή και περιφρονητική, που η χρήση της, όμως, δε θίγει τελικά το στόχο τους. Γίνεται «μπούμερανγκ», στρέφεται εναντίον τους και τις γελοιοποιεί στα μάτια του αναγνώστη²⁵.

Οι διάλογοι «συζητητικού τύπου» μεταξύ των γυναικών απουσιάζουν σχεδόν εντελώς από τα κείμενα, ενώ αντίθετα υπάρχουν αρκετοί με χαρακτηρισά κουτσομπολιού, που απλώς «καλλιεργούν την αβαθή περιέργεια και, μέσω αυτής, συντηρούν την απόλαυση στο επίπεδο της γειτονιάς»²⁶. Άλλωστε οι συγγραφείς, που στο έργο τους αντικατοπτρίζονται, συνήθως, οι αντιλήψεις της εποχής και της κοινωνίας στην οποία ζουν, φαίνεται πως γι' αυτό το είδος του διαλόγου θεωρούν κυρίως ικανές τις γυναίκες, αφού, για να το ασκήσουν, δε χρειάζονται ιδιαίτερες γνώσεις. Οι διάλογοι αυτοί είναι σύντομοι, με περιορισμένη κλίμακα θεμάτων, με γλώσσα συχνά ιδιωματική, που δημιουργεί ψευδαισθήση της πραγματικότητας²⁷. Στην ουσία, δεν είναι παρά ανταλλαγή κοινοτοπιών ή, στην καλύτερη περίπτωση, καυστικών σχολίων, και τότε ο λόγος γίνεται χιμώδης, απολαυστικός, σατιρικός, παιχνιδιάρικος, θυμόσοφος, παροιμιακός, παραστατικός, χιμαρρώδης²⁸.

Συγκρίνοντας το λόγο των γυναικών με το λόγο των ανδρών στα Κ.Ν.Α., διαπιστώνουμε ότι ανταποκρίνονται, σε αρκετό βαθμό, στις στερεότυπες αντιλήψεις για τη χρήση της γλώσσας και τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα²⁹, που κατά καιρούς επικράτησαν και σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες:

¹⁹ [B. 348, 363], [Γ. 84, 118].

²⁰ [A. 273, 274], [B. 3, 155, 165, 167, 361].

²¹ Για παράδειγμα, η Στέλλα στο «Στέλλα Βιολάντη» [B. 233], η Ρήνη στο «Η Τιμή και το Χρήμα» [Γ. 119-120], η Βούλα στο «Γιούγκερμαν» [Γ. 133-134]. Λόγος ρεαλιστικός: [A. 499], [B. 32, 339, 352]· ειλικρινής, σταράτος: [A. 294, 505]· τολμηρός: [A. 53, 432, 433, 452], [B. 232], [Γ. 119]· αυθάδης: [A. 352], [B. 338]· ηρωικός: [B. 343]· αποφασιστικός: [A. 21, 457, 499], [B. 235, 341], [Γ. 119, 120]. Ανάλυση του γυναικείου λόγου, βλ. αμέσως παρακάτω.

²² [A. 348]. Κλισέ: [A. 348]. Μεταφορικός, ποιητικός: [A. 27], [B. 235, 237, 240].

²³ Βλ. για παράδειγμα, «Οι τρεις άδειες καρέκλες», «Εύρηκα».

²⁴ Μπαχτίν (1980), σ. 167.

²⁵ Βλ. υποσημείωση 21.

²⁶ Φαρίνου-Μαλαματάρη (1986), σ. 190. Βλ. π.χ. [A. 315, 316], [B. 318]. Για μια ανάλυση του «κουτσομπολιού», που αποτελεί μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές κοινωνικής ρητορικής, βλ. du Boulay (1986), σ. 139-168.

²⁷ [A. 27, 316, 323, 364, 368], [B. 165, 173, 318, 320, 322], [Γ. 110, 112, 120].

²⁸ Θυμόσοφος: [B. 378]· παροιμιακός: [A. 21, 364], [B. 167, 173, 208], [Γ. 97, 112]· χιμώδης: [B. 318]· παραστατικός, ζωντανός: [B. 322]· χιμαρρώδης, υπερβολικός: [B. 167, 424, 425]· αφελής: [A. 412], [B. 164, 339].

²⁹ Βλ. Παυλίδου (1984), σ. 30.

προτιμούν τη «σωστότερη» και πιο «καθώς πρέπει» μορφή, έχουν μεγαλύτερη ποικιλία λεξιλογίου σε θέματα που αφορούν την καθημερινή φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού, επιλέγουν συχνότερα υποκοριστικά, ευφημισμούς, επίθετα, επιρρήματα²⁰, εξασθενούν τα εκφωνήματά τους, χρησιμοποιώντας λέξεις, όπως: νομίζω, περίπου κτλ., ή ερωτήσεις-προσθήκες, που μπορεί να δηλώνουν έλλειψη αυτοπεποίθησης, αλλά μπορεί να αποτελούν και ένδειξη ευγένειας, έχουν την τάση να μην ολοκληρώνουν τις προτάσεις τους²¹, προτιμούν την παρατακτική από την υποτακτική σύνταξη²².

Οι αντιλήψεις, πάντως, που αποδίδουν στη γυναίκα ιδιαίτερη ευχέρεια στο λόγο και άλλοτε ταυτίζουν την ευχέρεια αυτή με αρνητικές ιδιότητες, όπως η φλυαρία («Το αγκάθι της γυναίκας είναι η γλώσσα», «Ο καπνός και η γλωσσού διώχνει τον άνθρωπο από το σπίτι του»)²³, άλλοτε με θετικές, όπως η καλή ποιότητα στην προφορική και τη γραπτή έκφραση, δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται παρά ως «ένα ιδιαίτερα νεφελώδες ιδεολόγημα που έρχεται σε αντίθεση με μια επίσης διαδεδομένη υποτίμηση των γυναικείων γλωσσικών και νοητικών ικανοτήτων»²⁴.

Γενικά, οποιαδήποτε περιγραφή και αξιολόγηση της γλωσσικής συμπεριφοράς των δύο φύλων θα πρέπει να παίρνει υπόψη μεταβλητές, όπως: τη συγκεκριμένη κοινωνία, τις κοινωνικές ταυτότητες, τα θέματα συζήτησης, τις περιστάσεις επικοινωνίας, και κυρίως τις σχέσεις εξουσίας. Τα συμπεράσματα της κοινωνιογλωσσολογίας δείχνουν ότι βαθιές κοινωνικές προκαταλήψεις επηρεάζουν ακόμη τις περιγραφές και τις αξιολογήσεις της γλωσσικής συμπεριφοράς των δύο φύλων²⁵.

²⁰ Υποκοριστικά: [A. 19, 20, 167], [B. 144].

²¹ Ημιτελείς φράσεις: [A. 150] λανθασμένη χρήση του λόγου: [A. 350] αταξία στη σειρά των λέξεων: [B. 320].

²² Όπως αναφέρεται στο Παυλίδου (1984), σ. 72, ο Δανός γλωσσολόγος Jespersen στο βιβλίο του *Η γλώσσα: φύση, εξέλιξη και προέλευση* της, σημειώνει ότι οι γλωσσικές διαφορές συνδέονται και με τον καταμερισμό της εργασίας στα δύο φύλα. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Η γυναίκα», υποστηρίζει ότι οι γυναίκες έχουν πολύ πιο περιορισμένο λεξιλόγιο από τους άντρες, αγαπούν την υπερβολή στην έκφραση, αποφεύγουν να ονομάσουν μέρη και λειτουργίες.

²³ Η γλώσσα των γυναικών ταυτίστηκε με το κακό. Ο Baron (1886) αποδίδει την αντίληψη αυτή στην ιστορία του Αδάμ και της Εύας. Τόσο ο ίδιος όσο και η Cameron (1985) πιστεύουν ότι οι καθημερινές αντιλήψεις για τη σχέση των γυναικών με τη γλώσσα είναι περισσότερο αξιολογήσεις για την κοινωνική θέση της γυναίκας και το ρόλο που της αρμόζει, και λιγότερο εντυπώσεις βασισμένες σε αντικειμενικά στοιχεία. Βλ. Κατή (1990), σ. 116, 117.

²⁴ Κατή (1990), σ. 101-102.

²⁵ Βλ. Hymes (1974), Boutet (1984), Labov (1972), Κατή (1990), σ. 111, 112, 118.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΛΟΓΟΥ: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΑ Κ.Ν.Λ.²⁶

Είναι η γλώσσα που μας διδάσκει τον ορισμό του ανθρώπου

R. Barthes

Επειδή θεωρούμε ότι η γλώσσα κυρίως καθορίζει κοινωνικά το άτομο και επομένως τα γυναικεία πρόσωπα των κειμένων αντλούν την κοινωνική τους υπόσταση από τη χρήση της, κρίναμε σκόπιμο να μελετήσουμε πιο συστηματικά το σημαντικότερο στοιχείο που τα χαρακτηρίζει: το λόγο τους.

Προηγουμένως διαπιστώσαμε ότι η πλειοψηφία των γυναικών στα Κ.Ν.Λ. μένει συνήθως άφωνη και αφανής. Περιστασιακά μόνο υιοθετεί μια ποικιλία λόγου, που δεν εκτείνεται πέρα από κάποιες μεμονωμένες φράσεις. Κίνητρο και υλικό για μια διεξοδικότερη έρευνα στο θέμα, μας έδωσε η παρουσία στα ανθολόγια τριών κειμένων, στα οποία οι γυναίκες για πρώτη φορά αποκτούν σε έκταση την κυριότητα του λόγου, διαλέγονται για σοβαρά θέματα που τις αφορούν προσωπικά, διαπραγματεύονται, επιχειρηματολογούν, διαφωνούν, οργίζονται, διαφοροποιούνται, διαλύουν σχέσεις, συνειδητοποιούνται -μέσω του λόγου- και μεταμορφώνονται σε αυθεντικές υπάρξεις. Από την άποψη αυτή, είναι δυνατό να μετατραπούν σε «θετικά» πρότυπα για τους αναγνώστες, μαθητές και μαθήτριες. Εξάλλου, και από τη διδασκαλία των κειμένων, διαπιστώσαμε μια ευαισθησία των μαθητών και μαθητριών, απέναντι στα θέματα και στα πρόσωπα που προβάλλουν τα συγκεκριμένα κείμενα. Στόχος μας, λοιπόν, είναι να μελετήσουμε, αναλύοντας το λόγο, τη -μέσω του λόγου- διαδικασία μεταμόρφωσης των γυναικών.

Ως χρήσιμους δείκτες για τη διεξαγωγή της μελέτης, καταρτίσαμε μια σειρά ερωτημάτων, όπως:

Ποιες είναι οι συνθήκες της επικοινωνίας μέσα στις οποίες εγγράφεται ο λόγος των γυναικών;

Ποια πρόσωπα διαλέγονται σε κάθε περίπτωση και τι είδους σχέση τα συνδέει;

Ποια είναι η κοινωνική και η οικονομική τους κατάσταση;

Σε ποιο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο τοποθετούνται;

Ποια είναι στην αφήγηση η αρχική κατάσταση των γυναικείων προσώπων, πως αυτή ανατρέπεται και, πως διαμορφώνεται η τελική κατάσταση;

Ποιο είναι το κρίσιμο σημείο, πέρα από το οποίο διαφοροποιείται η νόρμα του γυναικείου λόγου;

Τι είδους λέξεις επιλέγουν για την περίπτωση τα γυναικεία πρόσωπα και ποια είναι τα παραγωγιστικά και τα εξωγλωσσικά στοιχεία που συνοδεύουν το λόγο τους;

Πως τις αντιμετωπίζουν οι αποδέκτες του λόγου τους;

Ποια είναι η στάση του αφηγητή; Ποια είναι η σχέση αφηγητή - αναγνώστη;

Ποιες είναι οι πιθανές αντιδράσεις του αναγνώστη;

Αρχική μας υπόθεση, που προέκυψε από την ανάγνωση και τη διδασκαλία των κειμένων, υπήρξε ότι οι γυναίκες στα Κ.Ν.Λ., μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις επικοινωνίας, αντιδρούν δυναμικά και υιοθετούν λόγο αυτοδύναμο και αποτελεσματικό.

Για να προσεγγίσουμε όμως ένα κείμενο και για να επιχειρήσουμε την ανάλυση του γυναικείου λόγου που εμπεριέχεται σε αυτό, είναι ανάγκη να εξετάσουμε προηγουμένως ορισμένες θεωρητικές απόψεις που σχετίζονται με τις μεθόδους ανάλυσης του λόγου.

²⁶ Ανάλυση του λόγου πραγματοποιήθηκε στα εξής τρία κείμενα που περιλαμβάνονται στα Κ.Ν.Λ. και εξετάζονται συγκριτικά: «Στέλλα Βιολάνη» του Γρ. Ξενόπουλου, «Η Τιμή και το Χρήμα» του Κ. Θεοτόκη και «Γιούγκερμαν» του Μ. Καραγάτση.

Μέθοδοι ανάλυσης του λόγου

Στην ανάλυση του λόγου, που χρησιμοποιεί ως «εργαλείο» τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου²⁷, εργάζεται κανείς επάνω σε σημασιολογικές και συντακτικές ενότητες. Η οργάνωση της ανάλυσης περιλαμβάνει τρία στάδια: α) την προανάλυση (επιλογή των στοιχείων που θα αναλυθούν, διαμόρφωση των πιθανών υποθέσεων και επεξεργασία των δεικτών, στους οποίους θα στηριχτεί η τελική ερμηνεία), β) την εκμετάλλευση του υλικού και γ) την αξιοποίηση των συμπερασμάτων και την ερμηνεία. Η κωδικοποίηση, σε μια ποσοτική, κυρίως, και κατά κατηγορίες ανάλυση, περιλαμβάνει τρεις επιλογές: την επιλογή των εννοιών, της αριθμησης, της κατηγοριοποίησης. Μονάδα ανάλυσης μπορεί να θεωρηθεί, στο επίπεδο της σημασίας, το θέμα (κυρίως για τη μελέτη θετικών ή αρνητικών κινήτρων, στάσεων, αξιών, πεποιθήσεων, κτλ.), ενώ σε γλωσσολογικό επίπεδο η λέξη ή η φράση. Ως ενότητα πλαισίου, θεωρείται η φράση για τη λέξη και η παράγραφος για το θέμα. Στην ποιοτική ανάλυση, που κυρίως μας ενδιαφέρει, μελετώνται: η ένταση της βεβαίωσης ή της άρνησης, το είδος των λέξεων που επιλέγονται, οι αποκλίσεις από τη «νόρμα», η χρήση σημείων στίξης (αποσιωπητικά, θαυμαστικό, κτλ.) και κεφαλαιογράμματος γραφής, οι υπογραμμίσεις, οι επαναλήψεις, τα σχήματα λόγου, τα λογοπαίγνια, οι αποσιωπήσεις, κτλ.

Όταν ως μονάδα ανάλυσης λαμβάνεται η λέξη, ο ερευνητής προχωρεί σταδιακά, λέξη-λέξη ή επιλέγοντας λέξεις-κλειδιά και κάνοντας τη διάκριση ανάμεσα σε λέξεις «γεμάτες», δηλαδή φορείς σημασιών (ονόματα, επίθετα, ρήματα) και σε λέξεις «άδειες» ή «εργαλεία», δηλαδή συνδετικές (άρθρα, προθέσεις, αντωνυμίες, επιρρήματα, συνδέσμους). Στους κανόνες αριθμησης σημαντικοί δείκτες θεωρούνται: η παρουσία ή απουσία ενός στοιχείου, η συχνότητα εμφάνισης (π.χ. ποιες λέξεις είναι πιο συχνές στο λεξιλόγιο), η ένταση (η μέτρηση της θεωρείται απαραίτητη στην ανάλυση αξιών και συμπεριφορών. Ως κριτήρια λαμβάνονται η ένταση του ρήματος - ρηματικός χρόνος, έγκλιση - των τροπικών επιρρημάτων, της βεβαίωσης ή της άρνησης, των επιθέτων - κατηγορουμένων, με θετική, αρνητική ή ουδέτερη σημασία) και η τάξη, η σειρά δηλαδή εμφάνισης των στοιχείων.

Στην ανάλυση μιας «εκφώνησης», ενός λόγου δηλαδή «εν πράξει», γίνεται συντακτική και παραγλωσσική ανάλυση, λογική ανάλυση και ανάλυση των «ατυπικών» στοιχείων (όπως είναι οι σιωπές, τα λογικά σφάλματα, οι lapsus, οι κοινοί τόποι, οι αποσκοπήσεις, το παιχνίδι των λέξεων, τα σχήματα λόγου, οι παραλείψεις κτλ.). Η ανάλυση γίνεται κατά διαστήματα (sequences), αφού καθοριστούν οι προτάσεις, τα χαρακτηριστικά του ύφους (λυρικό, πλεοναστικό, γραμμικό, «μπερδεμένο», κτλ.) και οι μορφές του (σύνδεσμοι, μετάβασης, κτλ.)²⁸.

Στην ανάλυση της έκφρασης λαμβάνονται υπόψη δείκτες λεξιλογικοί και υφολογικοί. Αξιολογείται η ποικιλία ή η φτώχεια του λεξιλογίου, με βάση τον υπολογισμό του αριθμού των τυχαίων λέξεων, δια του συνολικού αριθμού των λέξεων. Όσο πιο υψηλό είναι το αποτέλεσμα, τόσο πιο πλούσιο είναι το λεξιλόγιο. Επίσης, μπορεί να υπολογιστεί το μήκος της φράσης, η δομή της (πόσες κατά μέσο όρο προτάσεις περιέχει, ποια είναι η σημασία των κύριων και των δευτερευουσών προτάσεων, το «άνοιγμα» ή το «κλείσιμο» της²⁹).

²⁷ Για την ανάλυση περιεχομένου και τη γλωσσολογική ανάλυση, βλ. Bardín (1977).

²⁸ Κατά την ά' Υψηλή η γενική δομή ενός μη κατευθυνόμενου λόγου είναι: α) συλλογισμός - κυριότητα του λόγου - γραμμικό ύφος, β) «ερχομός» μιας ανάμειξης - απώλεια της κυριότητας του συλλογισμού και του ύφους, γ) επανάκτηση του συλλογισμού - κατοχή του λόγου - αποκατάσταση του ύφους. Δείκτες του ύφους είναι: η εγκράτεια, ο λυρισμός, οι επαναλήψεις, οι παρεμβολές (περιφράσεις, σιωπές, κενά που επιδιώκουν την καθυστέρηση της εξέλιξης). Βλ. σχετικά στο Bardín (1977), σ. 179-187. Τα χαρακτηριστικά του ύφους ενός κειμένου μπορεί να τα εξετάσει κανείς σε επίπεδο «εκφώνουμένου», δηλαδή ρηματικό, συντακτικό, σημασιολογικό και σε επίπεδο εκφώνησης, δηλαδή της σχέσης που καθορίζεται μεταξύ των πρωταγωνιστών του λόγου (παμπού-δέκτη/μηνύματος). Βλ. Ducrot / Todoran (1972), σ. 384.

²⁹ © Μπαρτ, για παράδειγμα, στη μη ολοκλήρωση μιας φράσης βλέπει ένα σήμα «ανατροπής», που προκαλείται δια μέσου της γλώσσας.

Τέλος, στην ανάλυση που εγγράφεται σε μια κοινωνιολογία του λόγου, λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες και η διαδικασία της παραγωγής του λόγου και το χρησιμοποιούμενο γλωσσολογικό σύστημα. Επομένως, είναι απαραίτητη η σημασιολογική, συντακτική και λογική ανάλυση. Οι μελέτες των σύγχρονων κοινωνιογλωσσολόγων έχουν αποδείξει ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την κοινωνική πραγματικότητα. Η επιλογή επομένως συγκεκριμένων γλωσσικών στοιχείων από τον ομιλητή επηρεάζεται από κάποιους κοινωνικούς παράγοντες⁴². Η ανάλυση, λοιπόν, που χρησιμοποιείται για την ερμηνεία ενός λόγου, είναι συγχρόνως και μία «κοινωνική» ανάλυση. Βέβαια, η μετάβαση, από τις γλωσσολογικές δομές, στη «σημασία», τις στάσεις, τις συμπεριφορές, την ιδεολογία ενός ατόμου, είναι μια διαδικασία αρκετά περίπλοκη. Ωστόσο, είναι δυνατή και εφαρμόσιμη.

Μια άλλη πρόταση ανάλυσης

Στην παρούσα ανάλυση (σωστότερος θα ήταν ο όρος ανάγνωση) που αφορά το λόγο τριών γυναικείων μυθιστορηματικών προσώπων, της Στέλλας Βιολάντη, της Ρήνης και της Βούλας, γίνονται παρατηρήσεις γλωσσολογικού, κοινωνιολογικού, ιδεολογικού, και ψυχολογικού χαρακτήρα. Δεν ακολουθείται, δηλαδή, μία σε αυστηρά μεθοδολογικά πλαίσια ανάλυση, αλλά γίνεται μια προσπάθεια «ανάγνωσης» του λόγου των τριών γυναικών σε πολλαπλά επίπεδα. Έτσι, μελετάται, για παράδειγμα, πως μια ηθική στάση «μεταφράζεται», μέσα από συγκεκριμένες συντακτικές δομές και χρήση κατάλληλου λεξιλογίου, σε ένα λόγο εκρηκτικό αλλά και περιεκτικό και αποτελεσματικό.

Κοινό συνδετικό στοιχείο των τριών γυναικών, που ζουν σε διαφορετικό χώρο και χρόνο⁴³ και προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (Στέλλα: αστική, Ρήνη: λαϊκή, Βούλα: μικροαστική), είναι η άρνησή τους να αποδεχτούν *de facto* τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους. Το κοινό αυτό χαρακτηριστικό στοιχείο οδηγεί και τις τρεις στην υιοθέτηση μιας σειράς συμπεριφορών και λεκτικών επιλογών, που σταδιακά τις διαφοροποιούν από την προηγούμενη κατάστασή τους και από την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν. Σκοπός τους είναι να πείσουν (Ρήνη), να μεταβιβάσουν ένα τελεσίδικο μήνυμα (Στέλλα, Βούλα), να εξουδετερώσουν το λόγο και τα επιχειρήματα του συνομιλητή τους (και οι τρεις).

⁴² Έτσι, η γλώσσα εκτός από νοήματα μεταδίδει και πληροφορίες για την κοινωνική ταυτότητα του ομιλητή/ομιλού ή και του ακροατή/δέκτη (για την ηλικία, το φύλο, τη μόρφωση, την κοινωνική του θέση), το είδος του λόγου με το οποίο πραγματοποιείται η επικοινωνία (επίσημος/ανεπίσημος λόγος) και τη σχέση ομιλητή και ακροατή (αικία ή όχι). Όπως γράφει και ο Χ. Τσολάκης «η γλώσσα καλύπτει και αποκαλύπτει τον προσωπικό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συνηθίζουν να βιώνουν, να εννοούν και να αξιολογούν πράγματα, γεγονότα και καταστάσεις...».

⁴³ Αυτό δεν ισχύει τόσο για τη Στέλλα Βιολάντη (Ζάκυνθος, 1909) και τη Ρήνη (Κέρκυρα, 1914), όσο για τη Βούλα (Πειραιάς, 1938) που απέχει χρονικά και τοπικά αρκετά από τις δύο προηγούμενες. Διαφορετικοί είναι μεταξύ τους και οι συγγραφείς: ο Γρ. Ξενόπουλος, εκπρόσωπος του αστικού μυθιστορηματός, ο Κ. Θεοτόκης του κοινωνιστικού, επηρεασμένος από τις σοσιαλιστικές απόψεις της εποχής, ο Μ. Καραγάτσης, εκπρόσωπος του νατουραλιστικού ρεύματος.

«Στέλλα Βιολάντη», Γρ. Ξενοπούλου, 1909. (Κ.Ν.Λ., Β' Λυκείου, σ. 230-233)

Ολόκληρο το απόσπασμα από το «Στέλλα Βιολάντη»⁴² αναφέρεται στο διάλογο της Στέλλας με τη μητέρα της. Είναι, λοιπόν, το μοναδικό κείμενο στα Κ.Ν.Λ., στο οποίο σε τόση έκταση ο αφηγητής «παραχωρεί» το λόγο σε γυναικεία πρόσωπα. Από την άποψη αυτή μας δίνει μεγαλύτερη δυνατότητα, σε σχέση με τα δύο άλλα κείμενα («Η Τιμή και το Χρήμα» και «Γιούγκερμαν»), να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις γλωσσολογικού, και όχι μόνο, χαρακτήρα. Μας ενδιαφέρει βέβαια, κυρίως, ο τρόπος με τον οποίο εκφωνείται ο λόγος από τη Στέλλα Βιολάντη. Η μητέρα της, η Μαρία Βιολάντη, δεν έχει στην πραγματικότητα δικό της λόγο. Είναι φερέφωνο του άντρα της, ένα μεσολαβητικό όργανο, που μεταβιβάζει μηνύματα και ομολογεί χωρίς καμιά δυσκολία ότι την «ορίζουν». Άλλωστε και μόνη η χρήση του ανδρωνυμικού, «Βιολάνταινα», αρκεί για να φανερώσει την εξάρτηση της από τον άντρα. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς το λόγο της, σε αντιπαράθεση με αυτόν της Στέλλας. Πρέπει να επισημάνουμε από την αρχή ότι και οι δύο γυναίκες χρησιμοποιούν ένα μάλλον «επεξεργασμένο» γλωσσικό κώδικα, χωρίς ιδιωματικά στοιχεία, που ερμηνεύεται, αν λάβουμε υπόψη ότι ανήκουν στην αστική τάξη. Αλλά, ενώ η γλωσσική ποικιλία που χρησιμοποιούν είναι όμοια, διαφέρει σημαντικά το ιδεολογικό περιεχόμενο και η ποιότητα του συναισθηματικού φορτίου των λέξεων. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η διάλεκτος της Στέλλας, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, που δε χρησιμοποιεί στοιχεία της «γλωσσικής νόρμας» της ηλικίας ή του φύλου της, αλλά στοιχεία ωριμού λόγου ή της «τυπικής» γλώσσας του άντρα. Το λεξιλόγιο της Στέλλας αποτελείται από λέξεις που εκφράζουν αποφασιστικότητα, πείσμα, περηφάνια, θάρρος, ενώ της Μαρίας Βιολάντη από λέξεις που εκφράζουν φόβο, υποκριτική ηθική, οργή, συγκατάβαση, υποταγή.

Στην αρχική περίοδο του αποσπάσματος, αλλά και λίγο παρακάτω, ο αφηγητής «ενσωματώνει» στο λόγο του τις σκέψεις της Βιολάνταινας⁴³, που, επιθυμώντας τη συμφιλίωση πατέρα-κόρης, έρχεται να διατυπώσει την πρόταση της στην έγκλειστη Στέλλα. Στα μη διαλογικά μέρη ο αφηγητής «αφηγηματοποιεί» συνήθως το λόγο και τις αντιδράσεις των ηρωίδων του, με χρήση αόριστου χρόνου (η υποτακτική εκφράζει έμμεσα επιθυμία, προσταγή, απαίτηση), με κατάλληλη στίξη και περιγραφή των εξωγλωσσικών στοιχείων⁴⁴. Η πρόταση της Βιολάνταινας είναι στην ουσία υπόδειξη για έμπρακτη απόδειξη μετάνοιας εκ μέρους της Στέλλας προς τον πατέρα της, υπόδειξη δηλαδή για πλήρη ταπείνωση («να πέσει στα πόδια του πατέρα της») μπροστά στον «αφέντη» του σπιτιού, με αντάλλαγμα τη συμφιλίωση και την εύρεση κατάλληλου γαμπρού.

Στην πρόταση της Βιολάνταινας η Στέλλα απαντά μονολεκτικά τρεις φορές με ένα «Όχι!» που συνοδεύεται κάθε φορά από διαφορετικής έντασης αισθήματα. Ο αφηγητής «περιγράφει» τα παραγλωσσικά (επιτονισμός, ένταση φωνής, παύσεις, κτλ.) και τα εξωγλωσσικά στοιχεία του λόγου (χειρονομίες, κινήσεις, έκφραση προσώπου, βλέμμα, διάθεση) των δύο γυναικών, και χρησιμοποιεί την κατάλληλη στίξη, για να αποδώσει την ψυχολογική τους κατάσταση. Έτσι, στα τρία «Όχι!» της Στέλλας, που συνοδεύονται με την περιγραφή της αυξανόμενης κλιμακωτά έντασης των αισθημάτων της («με όλη την ηρεμία, με όλη τη γαλήνη της σταθερότητας επρόφερε», «ένα κύμα ετάραξε και η άρνηση εβγήκε από τα χείλη της με πείσμα μαζί και περιφρόνηση», «και τώρα ήταν ολόκληρη τρικυμία αγανακτήσεως και μαζί με τη φωνή, εσηκώθη και αυτή ορθή, υψηλή, αγέρωχη»), ο αφηγητής αντιπαραβάλλει τις αντιδράσεις της Βιολάνταινας («εσκίρτησε τρομαγμένη έπλεξε τα χέρια, και με

⁴² [B. 230-233]. Το έργο πρωτοδημοσιεύτηκε στα Παναθήναια, τόμος Α', 1901, σ. 283 κ.ε. Το 1908 έγινε δράμα και παιζόταν από τη Μ. Καποπούλη. Πριν ανοίξει η αυλαία, απαγγελλόταν, με μουσική υπόκρουση του Καλομοίρη, το ποίημα που είχε γράψει συγκλημένος ο Παλαμάς το 1901, μόλις διάβασε το κείμενο. Ως το 1914, έγιναν 11 εκδόσεις του έργου από τον εκδοτικό οίκο Φεξή, γεγονός που αποδεικνύει την ευρεία απήχηση του. Στην έκδοση αυτή, του 1914, το απόσπασμα που εξετάζουμε αποτελεί το Ε' και προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου.

⁴³ Στην περίπτωση αυτή έχουμε «μετατιθέμενο λόγο», σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των τρόπων, με τους οποίους αποδίδεται η λεκτική δραστηριότητα των πλασματικών προσώπων, που προτείνει ο Genette. Η παρουσία του αφηγητή είναι αισθητή στη συντακτική διάρθρωση του λόγου (τρίτο ρηματικό πρόσωπο), και η φωνή του «ακούγεται» μαζί με τη φωνή της Βιολάνταινας. Για τον αφηγητή και τις οπτικές γωνίες της μυθοπλασίας, βλ. Ducrot / Todorov (1972), σ. 411-412 - Μπαχτίν (1980), σ. 174-176, Τζόβας (1993), σ. 19-59.

⁴⁴ Για τη χρήση των ρηματικών χρόνων στο λογοτεχνικό κείμενο βλ. Ducrot / Todorov.

φωνή υπόκωφη, σε τόνο μομφής υπέρτατης, το ξαναείπε: «Όχι!», και παρακάτω, κάνοντας επίκληση στη λογική, «- Μα, παιδί μου, συλλογίζεσαι τι λες; συλλογίζεσαι τι κάνεις;» [...] «κι εκλείδωσε από φόβο τη θύρα»).

Το τέταρτο «Όχι» που προτάσσει η Στέλλα είναι πολύ πιο έντονο, και ο επιτονισμός δηλώνεται με επιφωνηματική έκφραση (- Όχι, χίλιες φορές όχι!). Στην παραδοχή της, «Ό,τι έκαμα ήταν κακό, το ξέρω», αντιτάσσει αμέσως το αντιθετικό και αποφασιστικό «μα το έκαμα τώρα». Τη θέση της έντονης αρχικά άρνησης να υποκύψει και στη συνέχεια της παραδοχής του λάθους της, ακολουθεί η συγκατάθεση με μια σειρά από παρατακτικές προτάσεις («Ναι, να πέσω στα πόδια... και να του φιλήσω... και να του γυρέψω...»), αλλά συγχρόνως η διαπραγμάτευση («Μα να με συχωρέσει κι εκείνος και να μου δώσει το Χρηστάκη...») και ο συμβιβασμός, που απηχεί αφενός τις ηθικολογικές και καταπιεστικές, για τη γυναίκα, αντιλήψεις της εποχής, και αφετέρου την απόφασή της να μην υποχωρήσει («Καλός, κακός, αυτός είναι τώρα για μένα. Ακούστηκα μαζί του, και αυτό μου φθάνει»). Άλλωστε η χρήση του πρώτου προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας, με την οποία διαχωρίζει τη θέση της από τους άλλους, η χρήση του χαρακτηριστικού επιφωνήματος «πφ», των άστοχων ερωτήσεων και της ειρωνείας, με την οποία εκφράζει την αδιαφορία για τη γνώμη τους και την περιφρόνηση για την κοινωνική της τάξη («Έπειτα, τι σας μέλει εσάς; Εγώ θα είμαι ευτυχημένη, εμένα μ' αρέσει. Πως είναι φτωχός; Πφ! βλέπω τι ευτυχία που έχετε οι πλούσιοι στα σπίτια σας...»), οδηγούν, μετά από τη μικρή παύση των αποσιωπητικών, στην τελεσίδικη απόφασή της: «Επιτέλους αλλιώςτικα δε γίνεται άλλον εγώ δεν παίρνω!». Επισημαίνουμε και πάλι την προβολή και την επανάληψη της προσωπικής αντωνυμίας και της άρνησης «δε ... δεν». Στην παράγραφο αυτή η Στέλλα έχει απόλυτη κυριότητα του λόγου. Η Βιολάνταινα κατάπληκτη από την αποφασιστικότητα της (- «Μα ορίζεις εσύ τον εαυτό σου; επρόλαβε να ρωτήσει»), εισπράττει την περήφανη και άμεση απόληψη της Στέλλας:

«-Τον ορίζω!

- Όχι ο πατέρας σου σε ορίζει ο πατέρας σου ορίζει και μένα, και τον Νταντή, και τη Νιόνια και όλους».

Με την πρόταξη του «Όχι», την επανάληψη του ρήματος «ορίζω», δηλαδή κατέχω, έχω κτήμα μου, και του προσθετικού/επιτακτικού «και», η Βιολάνταινα προσπαθεί να συνετίσει την κόρη της, υπενθυμίζοντας της την εξουσία του πατέρα. Συγχρόνως όμως μας περιγράφει ασυναίσθητα και τον αυταρχισμό του πατριαρχικού συστήματος της εποχής. Ωστόσο, η Στέλλα είναι ήδη μακριά από μια τέτοια αντίληψη:

«-Δεν ξέρω για σας, μα εμένα δε με ορίζει. Εγώ, εγώ ορίζω τον εαυτό μου να, κοίταξε, τον ορίζω!... τον ορίζω!...».

Διαχωρίζει και πάλι τη θέση της από τους άλλους, με το αντιθετικό «μα» και την προσωπική αντωνυμία «εμένα», που τη χρησιμοποιεί για έμφαση επαναληπτικά σε διάφορους τύπους («εμένα», «με», «εγώ», «τον», «τον»), καθώς και με το ρήμα «ορίζω», που επαναλαμβάνει τρεις φορές με τη μεγαλύτερη ένταση, όπως δηλώνει και η στίξη. Είναι μια προσπάθεια να αυτοεπιβεβαιωθεί, αλλά και να αποδείξει στους άλλους τον αυτοκαθορισμό της. Στον αυταρχικό λόγο της Βιολάνταινας, ο ιδεολογικός λόγος της Στέλλας, εσωτερικά πειστικός και αναγνωρισμένος από εμάς, μας αποκαλύπτει εντελώς διαφορετικές δυνατότητες. Αυτός ο λόγος είναι καθοριστικός για τη διαδικασία του ιδεολογικού «γίνεσθαι» της ατομικής συνειδήσης [...] διαχωρίζεται από τον επιβαλλόμενο αυταρχικό λόγο [...] και συμπλέκεται στενά με το δικό μας λόγο⁴⁵. Η πολλαπλή χρήση του ρήματος «ορίζω», σε αντιδιαστολή με το «ορίζει» της Βιολάνταινας, και η κλιμακούμενη ένταση του είναι δηλωτικές της εσωτερικής μεταβολής της Στέλλας. Ως έμπρακτη απόδειξη, «έκαμψε το δάχτυλό της, και το εδάγκασε στον κόμπο με λύσσα» και παρακάτω:

⁴⁵ Μπαχτίν (1980), σ. 213

«- Να τον εαυτό μου τον κάνω ότι θέλω... Μπορώ να κόψω τώρα το χέρι μου και να το πετάξω από το παράθυρο; Ε, ορίζω τον εαυτό μου. Ο πατέρας μου τίποτα δεν μπορεί να κάνει· πως θα με δείρει; πως θα με κλείσει; πως θα με σκοτώσει; Τι με τούτο; Πάλι εγώ κάνω ότι θέλω -τον εαυτό μου- και σα θέλω εγώ, άλλον άνθρωπο δεν παίρνω. Όχι ποτέ δε θα με δώσει σε όποιον θέλει εκείνος. Σας το λέω για να το ξέρετε μια για πάντα, γιατί δε θα το ξαναπώ: ή το Χρηστάκη ή κανέναν. Εγώ είμαι η Στέλλα του Βιολάντη!».

Στην παράγραφο αυτή ο λόγος της Στέλλας είναι οργισμένος, παράφορος και προκλητικός. Η έμφαση επιτυγχάνεται με τη χρήση και την επανάληψη της αυτοπαθούς και της προσωπικής αντωνυμίας, ενώ οι αρνήσεις «Όχι», «ποτέ», «δε θα...», «γιατί δε θα...», που έρχονται ως απόρροια λογικής απόφασης, δηλώνουν με τον εντονότερο τρόπο την αντίθεσή της σε κάθε προσπάθεια να της επιβάλουν ξένες θελήσεις. Οι προτάσεις της είναι μικρές, κοφτές, περιεκτικές. Στις ερωτήσεις, που έχουν διφώνικο και υποθετικό χαρακτήρα (εκφωνούνται από την ίδια, αλλά αποκαλύπτουν τον πραγματικό πομπό τους), και εμπεριέχουν τις απειλές για χρήση βίας σε βάρος της, δίνει ταυτόχρονη, άμεση απάντηση, με την οποία διακηρύττει την ατομική της ελευθερία. Τα νοήματα είναι αλυσιδωτά και, μερικές φορές, η πρόταση που ακολουθεί αποτελεί επεξήγηση της προηγούμενης. Για παράδειγμα, ο εκβιαστικός τόνος της διάξευξης «*Η το Χρηστάκη ή κανέναν*», επεξηγείται από την ίδια, όχι χωρίς κάποια δόση περηφάνιας, ως αποτέλεσμα της καταγωγής της («*Εγώ είμαι...*»), και δηλώνει συγχρόνως πίστη στον εαυτό της, πείσμα, ηθική στάση. Η Στέλλα δεσμεύεται εδώ ηθικά «σαν άντρας» που δίνει το λόγο του και οφείλει να τον τηρήσει. Άλλωστε και η παρακάτω περιγραφή της ψυχικής κατάστασής της από τον αφηγητή, («*Κι εχτύπησε το στήθος της (...) κι από τα μάτια της τα αδάκρυτα εκτοξεύθη άγρια αστραπή*»), με το ρήμα «εχτύπησε» και το επίθετο «αδάκρυτα», δηλώνει χαρακτηριστικά δυναμικό, αποφασιστικό, που ελέγχει τα συναισθήματά του. Η παρουσία του αφηγητή γίνεται εντονότερη, όταν περιγράφει την ομορφιά που της έδωσε το πάθος:

«Ω, ήταν ωραία τη στιγμή εκείνη! Το πάθος της εχρωμάτισε, της εξωγογόνησε το κατάλευκο πρόσωπο, τα πέταλα του κρίνου επήραν ένα ρόδινο χρώμα αδύνατο...»

Ο αποφασιστικός τόνος της Στέλλας είχε άμεσα αποτελέσματα («*Η Βιολάνταινα αναγκάστηκε να χαμηλώσει το κεφάλι. Έβλεπε έξαφνα εμπρός της μια δύναμη νέα, που δεν την ήξερε, που δεν την εμφανόζετο ως τώρα*»). Επικαλείται ξανά τη λογική, και χρησιμοποιεί άμεσα την απειλή για την τιμωρία του πατέρα:

«- Εκατάλαβα, εφιθύρισε με λύπη, μα δε συλλογίζεσαι, δυστυχημένη, τι θα πάθεις, αν ακούσει τέτοιο πράμα ο πατέρας σου;

- Δεν τον φοβάμαι! εφώναξε η Στέλλα και τι θα μου κάμει; θα με σκοτώσει ... είναι άλλο; Ε, δε με μέλει, σου είπα. Εγώ δε χαιρώμαι να ζήσω, παρά να ζήσω ευτυχημένη. Αν δεν μπορώ, καλύτερα να με σκοτώσει... Καλύτερα να πεθάνω... [...] αν δεν έβλεφα εκείνο το γράμμα, δε θα μ'έγνοιαζε μα τώρα [...] θα κάμω ότι μπορώ για να σώσω την υπόληψή μου. Θα μου τη σώσει ο γάμος; Θα μου τη σώσει ο θάνατος; Μου είναι αδιάφορο. Είδες αν άνοιξα το στόμα μου να παραπονεθώ ποτέ για τα βασανιστήρια που μου κάνετε τόσον καιρό;...»

Στην παράγραφο αυτή γίνεται χρήση αρνητικών προτάσεων, που δηλώνουν το θάρρος αλλά και τις απόψεις της Στέλλας για τη ζωή και την ευτυχία. Αποτελούν έκφραση του αξιολογικού, ιδεολογικού συστήματος και της κοσμοθεωρίας της. Η προσπάθειά και η αγωνία της να διασώσει την υπόληψή της, αδιαφορώντας, αν το μέσο θα είναι ο γάμος ή ο θάνατος, είναι δείγματα και απόρροια της ασφυκτικής αστικής ηθικής.

Τα λόγια της Βιολάνταινας («Καλέ τίνος τα λες αυτά τα παραμύθια; [...] Και τι πως έγραφες ένα γράμμα, που στο κάτω κάτω το πήραμε πίσω...-Εγώ να σου πω τι είναι; είναι που αγαπάς το Χρηστάκη»), μείγμα ωμού ρεαλισμού και υποκριτικής ηθικής, που αντιπνέονται με τις απόψεις της Στέλλας, την τοποθετούν ωστόσο μπροστά στο δίλημμα: να ομολογήσει ή να αποκρύψει τον έρωτά της; Η προαίσθηση όμως του θανάτου της αίρει το στιγμιαίο δισταγμό και προκαλεί την απροκάλυπτη ομολογία της («Η Στέλλα κλονίστηκε [...] και σα να ήξερε πως ήταν η τελευταία φορά που θα μιλούσε [...] είπε: -Ναι, τον αγαπώ. Αν δεν τον αγαπούσα, δε θα του έδυνα ακρόαση [...] αν δεν [...] δε θα [...] δε θα επίμενα [...] Μα τον αγαπώ, και θα κάμω ό,τι μπορέσω για να τον πάρω»). Οι υποθετικοί λόγοι με τις αρνήσεις δίνουν έμφαση στο λόγο, που επιτείνεται με το αντιθετικό «μα» και τη θέση στις προηγούμενες άρσεις. Η χρήση του ρηματικού χρόνου «θα κάμω» δείχνει απόφαση που θα ισχύσει στο μέλλον. Ωστόσο, δε θέλει να πιστέψει σε τόση σκληρότητα από τη μεριά του πατέρα της και για μια στιγμή αφήνεται σε ψευδοισθήσεις («Ποιος το ξέρει!... Μπορεί στο τέλος να με λυπηθεί και να δει το σωστό. Έχουμε τόσα παραδείγματα!»). Η Βιολάνταινα, όμως, σπεύδει αμέσως να διαλύσει κάθε αυταπάτη.

«- Αι, τέτοιες ελπίδες έχεις; ω, κακομοίρα, κακομοίρα! δεν τον ξέρεις τον πατέρα σου!...

- Μπορεί, μα εμένα δε με χωράει άλλο ετούτο το σπίτι [...] Όχι! δε με χωράει το σπίτι... Σε κάθε χτύπημα που μου δίνουν, ακούω μέσα μου σα μια φωνή να μου λέει: «Φύγε!.. Φύγε!...».

Προσέχουμε τη χρήση του αντιθετικού «μα», του μονολογικού χαρακτήρα της απάντησης, των αρνητικών προτάσεων, της προσωπικής αντωνυμίας. Η αντίδραση θυμού, απελπισίας, έκπληξης από την πλευρά της Βιολάνταινας είναι άμεση:

«- Τι είπες; εφώναξε να φύγεις; ω, συφορά μου και μαυρίλα μου!... να φύγεις!...

- Δεν είπα τέτοιο πράμα! είπε η Στέλλα».

Η Στέλλα αρνείται, νιώθοντας περιφρόνηση για τη διαστροφή των λεγομένων της, και ανταποδίδει την κατηγορία. Η Βιολάνταινα επιμένει στην άποψή της και απειλεί σε πρώτο πρόσωπο («Όχι, το είπες! [...] είπες πως θα φύγεις! και για κοίταξε καλά, γιατί εγώ δεν...»). Η φράση της μένει ημιτελής, γιατί «Ο θυμός έπνιξε τη φωνή της. Κι έβλεπε τριγύρω της, σαν να εζήτουσε ν' αρπάξει τίποτα για να χτυπήσει τη Στέλλα».

Παρατηρούμε τη βίαιη αντίδραση της μάνας, την υιοθέτηση του αυταρχικού λόγου και των τρομοκρατικών μεθόδων του πατέρα, την προσπάθειά της για συμμόρφωση και υποταγή της κόρης. Ο αφηγητής «ενσωματώνει» στο λόγο του τις σκέψεις της Στέλλας («Όχι, δεν το είπες! Της έβαζαν στο στόμα λόγο που δεν είπες. Το εσυλλογίσθη, πέρασε κι αυτό από το νου της, αλλά όχι, δεν το είχε αποφασίσει. Και ίσως δε θα το έκανε ποτέ, όσο σκληρά και αν την τυραννούσαν, γιατί ήταν η Στέλλα του Βιολάντη, και είχε την περηφάνια της, και θα προτιμούσε να πεθάνει, παρά ν' ακουσθεί πως ξεπόρτισε. Αλλ' αφού ήταν έτσι, αφού ήθελαν με το στανιό να την πείσουν πως το είπες, καλά λοιπόν, να ιδούν!»).

Αφηγητής και ηρωίδα «ακούγονται» μαζί σε ένα διφωνικό λόγο. Η παρουσία του αφηγητή είναι αισθητή στη συντακτική διάρθρωση των προτάσεων με τη χρήση τριτοπρόσωπης προσωπικής αντωνυμίας και τρίτου ρηματικού προσώπου. Εδώ έχουμε ένα δείγμα ελεύθερου πλάγιου λόγου. Δεν ξέρουμε ποιος μιλά. Ο αφηγητής ή το μυθιστορηματικό πρόσωπο*; Η επανάληψη της φράσης «ήταν η Στέλλα του Βιολάντη», τονίζει το πείσμα, την αξιοπρέπεια, την περηφάνια για την καταγωγή της, την επιμονή της. Η απειλή που εξακοντίζεται στο τέλος, «καλά λοιπόν, να ιδούν!», εντείνεται αμέσως παρακάτω, με την παραδοχή, σε ευθύ λόγο, αλλά και την υπόσχεση για έμπρακτη απόδειξη στο κοντινό μέλλον:

* Στη λαογραφία πατέρας του ελεύθερου πλάγιου λόγου θεωρείται ο Flaubert (*Madame Bovary*, 1875). Είναι γνώρισμα των νατουραλιστών (Zola, Ibsen, Ξενόπουλος)

«- Ναι, το είπα! εφώναξε δυνατότερα από τη μητέρα της. Το είπα και θα το κάμω!».

Ο συγκριτικός του επιρρήματος «δυνατότερα» δηλώνει την υπερίσχυση του λόγου της σε σχέση με το λόγο της μητέρας της. Στο σημείο αυτό η Στέλλα υιοθετεί στοιχεία που αποδίδονται στον «αντρικό» λόγο: αποφασιστικότητα (που αφορά όχι μόνο πράξεις του παρόντος, αλλά κυρίως του μέλλοντος), ένταση στον τόνο, άρνηση, απειλή. Έτσι, αποκλίνει από τη γλωσσική νόρμα του φύλου της αλλά και από την κοινωνική νόρμα⁴⁷.

Ο αφηγητής, φθάνοντας στο τέλος της αφήγησής του, αναλαμβάνει να περιγράψει και να σχολιάσει τα αντίθετα συναισθήματα των ηρωίδων του.

Είναι εμφανές ότι συμμερίζεται τη θέση της Στέλλας και ότι συμπάσχει με το «μαρτύριο» της. Κάνει αισθητή την παρουσία του με χρήση ιδεολογικού λόγου⁴⁸. Τη συμμετοχή του αφηγητή αποδεικνύουν τα επίθετα «απεγνωσμένο», «βάνουση», «δυνατής», το ρήμα «εδοκίμαζε», και τα ουσιαστικά «βία», «μαρτύριο», που είναι και δηλωτικά των ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας. Έτσι ο αφηγητής, μέσω του σημειωτικού του κώδικα, αποκαλύπτει στο δέκτη το σύστημα αξιών του. Αφηγητής και δέκτης επικοινωνούν, ανταλλάσσουν μηνύματα. Να πώς μας περιγράφει την τελική σκηνή: *«Μιλούσε με όλο το απεγνωσμένο θάρρος του ανθρώπου που αυτοκτονεί. Η Βιολάνταινα τα έχασε, ο θυμός της εκόπη, τα γόνατα της ελύθησαν [...] Αλλά ήταν μόνο μια στιγμή αδυναμίας. Αμέσως εσηκώθη, και κεραυνοβολούσα τη Στέλλα με το βλέμμα, εξεστόμησε σε μια βάνουση φράση όλη την εντύπωση που της έκανε το ξαφνικό ξύπνημα της δυνατής εκείνης ψυχής, που την εδοκίμαζε η βία και το μαρτύριο. - Εκατάλαβα, εσύ παιδί μου, έχεις το διάολο μέσα σου!».*

Η ερμηνεία που δίνει η Βιολάνταινα στη στάση της Στέλλας είναι χαρακτηριστικό δείγμα της απλοϊκότητας και της περιορισμένης της αντίληψης για τον κόσμο. Ο ωμός ρεαλισμός και η υπολογιστική ηθική της είναι στοιχεία ενός συμβιβασμένου ανθρώπου, που δεν μπορεί ούτε να καταλάβει ούτε να συγχωρήσει προσπάθειες αυτονομίας.

⁴⁷ Για τις απόψεις των Hjelmslev, Coseriu και Chomsky για τη γλωσσική νόρμα, βλ. Ducrot / Tudorov (1972), σ. 162-169.

⁴⁸ Όπως έλεγε ο Σαρτρ, «η ιδεολογία ενός έργου φαίνεται από την αφηγηματική του τεχνική. Από τις σχέσεις αφηγητή-προσώπου». Είμαστε μακριά από το δόγμα του Flaubert για την ουδετερότητα του αφηγητή.

3. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ (ΑΠΟ ΤΑ ΤΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ)

Από την ανάλυση του λόγου των τριών γυναικών διαπιστώνουμε ότι απαντήθηκαν τα ερωτήματα που θέσαμε στο αρχικό στάδιο, εφόσον: διαπιστώσαμε από τη μελέτη των συνθηκών επικοινωνίας την κλιμακούμενη ένταση του λόγου (και στις τρεις περιπτώσεις των γυναικών). Μελετήσαμε και ερμηνεύσαμε τις αντιδράσεις των γυναικείων προσώπων στα θέματα που τίθενται (γάμο, προίκα, τιμή), και στον τρόπο που αντιμετωπίζονται από τους άλλους. Διαπιστώσαμε ότι στις δύο περιπτώσεις, της Ρήνης και της Βούλας, τα αίτια της σύγκρουσης είναι κυρίως οικονομικά και σε δεύτερο βαθμό, ηθικής τάξεως και κοινοτικά. Στην περίπτωση της Στέλλας προέχει το κοινοτικό κόστος από το οικονομικό, διότι ανήκει σε άλλη κοινωνική τάξη, την αστική. Επισημάναμε το ρόλο του ιστορικού και κοινοτικού πλαισίου στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και του αξιολογικού συστήματος των προσώπων. Μελετήσαμε το πέρασμα των γυναικών από την αρχική κατάσταση της σιωπής, στην τελική κατάσταση της συνειδητοποίησης. Διαπιστώσαμε ότι το «κρίσιμο σημείο» και για τις τρεις υπήρξε η διαπραγμάτευση της τιμής και των αξιών τους. Παρακολουθήσαμε τη σταδιακή, και στις τρεις περιπτώσεις, μεταβολή, μέσα από τις συγκεκριμένες λεκτικές επιλογές, τα παραγλωσσικά και τα εξωγλωσσικά στοιχεία. Διαπιστώσαμε ότι η υιοθέτηση στοιχείων μιας άλλης γλωσσικής νόρμας αιφνιδιάζει τους αποδέκτες, τους καθηλώνει, τους αποστομώνει, τους αποδυναμώνει, τους αφοπλίζει. Είδαμε ότι και στις τρεις περιπτώσεις οι σχέσεις με τους άλλους, ερωτικές ή συγγενικές (σε κάθε περίπτωση, πάντως, εξουσιαστικές), μετά τη διάλυση των ψευδαισθήσεων, καταρρέουν. Διαπιστώσαμε ότι η οδυνηρή πορεία της συνειδητοποίησης και της ωρίμανσης, απελευθέρωσε τελικά τις γυναίκες και τις οδήγησε στην απόκτηση της αυτογνωσίας. Είδαμε, ακόμη, τον αφηγητή να συμμετέχει φανερά στην εξέλιξη της πλοκής, να παρεμβάλλεται και να σχολιάζει τα λόγια και τις ενέργειες των προσώπων, να συμπάσχει με τα πάθη και τα παθήματα των ηρωίδων του, να διαλέγεται με τον αναγνώστη και να τον καλεί να συμμαχήσουν. Τέλος, είδαμε τον νοούμενο και τον πραγματικό αναγνώστη να αναγνωρίζει στις αντιδράσεις των τριών γυναικών τις δικές του αξίες, στην ιδεολογία τους την ιδεολογία του, στη γλώσσα τους τη γλώσσα του.

Διαπιστώσαμε, επιπλέον, ότι επιβεβαιώθηκε η αρχική μας υπόθεση. Οι γυναίκες στα Κ.Ν.Λ. «κερδίζουν» το λόγο μόνο σε συγκεκριμένες περιστάσεις επικοινωνίας και, τη στιγμή ακριβώς που συνειδητοποιούν ότι απειλείται το ιδεολογικό και αξιολογικό τους σύστημα, διαφοροποιούν τη γλωσσική τους νόρμα και συγχρόνως διαφοροποιούνται από την κοινωνική νόρμα της εποχής⁴⁹. Έτσι, από στατικά πρόσωπα μεταβάλλονται σε δυναμικά, από «επίπεδα» σε «ογκώδη», από πρόσωπα που υποτάσσονται στην πλοκή, σε πρόσωπα που εξυπηρετούνται από αυτήν. Πραγματοποιώντας το πέρασμα από τη συμμόρφωση και την υποταγή στην αμφισβήτηση και την άρνηση, από την άγνοια στη γνώση, από τη γνώση στην έκφραση, από την έκφραση στην πράξη, αποκτούν την αυθυπαρξία.

⁴⁹ Όπως γράφει ο Μπαχτίν (1980), σ. 203: «η απόκλιση από την εμπειρική πραγματικότητα της αναπαραστάμενης γλώσσας είναι πολύ σημαντική όχι μόνο υπό την έννοια μιας μοναδικής επιλογής και μιας υπερβολής των στοιχείων αυτής της γλώσσας, αλλά υπό την έννοια μιας ελεύθερης δημιουργίας μέσα στο πνεύμα αυτής της γλώσσας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κακριδή Μ., 1986, «Η κοινωνική προσέγγιση της γλώσσας: Κοινωνιογλωσσολογία», περιοδ. Διαβάζω 144, σ. 38-40.
- Κύτη Λ., 1990, «Νοημοσύνη και φύλο. Ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τις γνωστικές ικανότητες», Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπαχτίν Μ., 1980, «Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής», μετάφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα: Πλέθρον.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1992, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο Παπαταξιάρχης/Παραδέλλης, 1992, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 11-98.
- Παυλίδου Θ., 1984, «Γλώσσα-γλωσσολογία-σεξισμός», *Σύγχρονα θέματα* 21, σ. 69-79.
- Τζοβός Δ., 1987, «Μετά την αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας», Αθήνα: Γνώση.
- Τζοβός Δ., 1993, «Το παλιμψιστο της ελληνικής αφήγησης», Αθήνα: Οδυσσέας.
- Φαρίνου-Μαλαματάρη Γ., 1987, «Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910», Αθήνα: Κέδρος.
- Φραγκουδάκη Α., 1987, «Γλώσσα και ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας», Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ardener E., 1978, «Belief and Problem of Women» στο S. Ardener (εκδ.) *Perceiving Women, New Work: Halted Press*.
- Bakhtine M.M., 1978, «Esthétique et théorie du roman», Paris: Gallimard.
- Bakhtine M.M., 1984, «Esthétique et la création verbale», Paris: Gallimard.
- Bardin L., 1977, «L'analyse de contenu», Paris: PUF.
- Βακίυνη-Λαγοπούλου Κ., 1985, «Λόγος γυναικών: Λόγος για τη γυναίκα και λόγος της γυναίκας στη μεσαιωνική κοινωνία», *Φιλολογός* 41, σ. 219-230.
- Burgos M., 1991, «La lecture comme pratique dialogique et son interprétation sociologique», στο Privat J-M./ Reuter Y., *Lectures et médiations culturelles*, P.U.L.
- Boutet J., 1984, «Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία», Αθήνα: Γρηγόρης.
- Bremond C., 1973, «Logique du récit», Paris: Seuil.
- Crabbe κ.ά., 1985, «Les femmes dans les livres scolaires», Bruxelles: Mardaga.
- Du Boulay J., 1986, «Woman Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece» στο Dubisch J., 1986, *Gender and power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press, σ. 139-168.
- Ducrot O. / Todorov Tz., 1972, «Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage», Paris: Seuil.
- Genette G., 1983, «Nouveau discours du récit», Paris: Seuil.
- Hymes D., 1974, «Foundations in Socio-linguistics», Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Itter W., 1970, «Die Appellstruktur der Texte», Konstanz.
- Itter W., 1985, «L'acte de lecture, Théorie de l'effet esthétique», Bruxelles: Mardaga.
- Jacobs H.R., 1978, «Pour une esthétique de la réception», Paris: Gallimard.
- Lienhard J. / Jisza P., 1982, «Lire la lecture», Paris: Le Sycomore.
- Itter E., 1988, «Production de sens. Lire/écrire en classe de seconde», INRP. Collection Rapports de recherches no 1.
- Walter J., 1986, «Nous enseignons la littérature», Paris: Syros.

ΦΑΚΕΛΟΣ

3

2^{ος} Υποφάκελος

Διδακτικές Παρεμβάσεις

- 2.1. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου
(Θ. Χασεκίδου-Μάρκου)
- 2.2. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Λυκείου
(Α. Δαλακούρα)
- 2.3. Έκφραση - Έκθεση Γ' Λυκείου (Α. Δαλακούρα)

2.1. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου

Θ. ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο στόχος της παρέμβασης ως προς το μάθημα

Το μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας είναι από τα μαθήματα, που από τη φύση τους προσφέρονται ιδιαίτερα για συζήτηση και προβληματισμό, γιατί ένας από τους σκοπούς του -και αυτός ενδιαφέρει εδώ- είναι η ανθρωπιστική μόρφωση των μαθητών-μαθητριών. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα μάθημα, που σχετίζεται στενά με τη διανοητική, συναισθηματική, βουλητική, ηθική, αισθητική καλλιέργεια των μαθητών και με την ανάπτυξη μιας, αν είναι δυνατόν, ολοκληρωμένης προσωπικότητας με την υιοθέτηση αξιών που προάγουν και το άτομο και το κοινωνικό σύνολο.

Ένας άλλος παράγοντας, που συντελεί ιδιαίτερα, ώστε το μάθημα αυτό να παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, είναι το γεγονός ότι, καθώς τα λογοτεχνικά κείμενα προέρχονται από την αρχή της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (περ. 18ος αι.) και φτάνουν ως τις μέρες μας, παρέχουν ένα ευρύτατο φάσμα πληροφοριών για τον πολιτισμό και τα ιδεολογικά στοιχεία διαφόρων εποχών. Ένα από τα ιδεολογικά στοιχεία είναι και το αντικείμενο του παρεμβατικού μαθήματος, δηλαδή η ισότητα των φύλων και η δημοκρατία. Μέσα από τη διαχρονική παρουσία των ζητημάτων που αφορούν τα δύο φύλα και τη θέση τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι, μπορούν να ευαισθητοποιηθούν τα παιδιά στα θέματα της ισότητας των φύλων και της πραγματικής διάστασης της ιδιότητας του πολίτη, καθώς, και να συνειδητοποιήσουν ότι η νομική κατοχύρωση δικαιωμάτων ή η θεωρητική διατύπωση ορισμένων υποχρεώσεων δε συνεπάγεται αυτομάτως και την εφαρμογή τους στην πράξη.

Η μέθοδος

Κατά τη διάρκεια της προσέγγισης των κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' Λυκείου και, όταν δινόταν το σχετικό ερέθισμα, κάναμε συζητήσεις και συγκρίσεις για την παρουσία της γυναίκας στη Νεοελληνική Λογοτεχνία. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο βιβλίο της Α' Λυκείου περιέχονται μόνο δύο έργα γυναικών, συγκεκριμένα ένα ποίημα της Μελισσάνθης και ένα απόσπασμα από έργο της Μέλπως Αξιώτη.

Αφού έγινε αυτή η προσέγγιση στη διάρκεια του σχολικού χρόνου επιχειρήσαμε αφιερώνοντας δύο διδακτικές ώρες να αναζητήσουμε, συνολικά πλέον, στα κείμενά μας τις αντιλήψεις, που κυριαρχούσαν σε διάφορες εποχές για τη γυναίκα, τον άντρα και το ρόλο τους. Σημειώνουμε ότι δεν εξαντλούμε όλα τα κείμενα, αλλά ασχολούμαστε με τα πιο αντιπροσωπευτικά και ακολουθούμε τη σειρά των κειμένων στις σελίδες του σχολικού εγχειριδίου.

Η εμπειρία αυτής της προσέγγισης ήταν θετική, και αυτό το εξέφρασαν τα παιδιά στις απαντήσεις τους στο σχετικό ερωτηματολόγιο, στο οποίο μάλιστα δήλωσαν και την επιθυμία τους να συμπεριληφθούν τέτοιου είδους θέματα στο σχολικό πρόγραμμα.

2. Ανάλογη παρουσίαση της πορείας του μαθήματος

A. Η προετοιμασία

Τα κείμενα, που ακολουθούν παρακάτω με τους τίτλους *Σύντομη ιστορική επισκόπηση*, *Η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα*, καθώς και το ποίημα του Παλαμά, δόθηκαν στους μαθητές και στις μαθήτριές μου της Α' Λυκείου την Ημέρα της Γυναίκας, 8 Μαρτίου 1999, ως ένα είδος αφόρμησης για συζήτηση και προβληματισμό. Έγινε μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση και ανταλλάχτηκαν απόψεις. Η τάξη μου αποτελείται από 23 παιδιά, 18 κορίτσια και 5 αγόρια. Η περιοχή στην οποία ανήκει το σχολείο είναι μία από τις εργατικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης. Ενδεικτικό είναι επίσης ότι από τους μαθητές μου μόνο οι μισοί έχουν διπλά εργαζόμενες μητέρες.

Η προκαταρκτική αυτή κουβέντα είχε σκοπό να προετοιμάσει το έδαφος και να δώσει κάποια πληροφοριακά στοιχεία στα παιδιά και, τελικά, αποδείχθηκε ότι τίποτε δεν είναι αυτονόητο. Εξάλλου δεν αρκεί η καλή διάθεση για κάτι, χρειάζεται και η ενημέρωση.

Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, η ανθρώπινη κοινωνία οφείλει την πατριαρχική διάρθρωσή της (δηλαδή την επικράτηση του άνδρα) στον πρώτο καταμερισμό της εργασίας, που εμφανίζεται, όταν ο άνθρωπος εγκαταλείπει τη ζωή του τροφосуλλέκτη και γίνεται καλλιεργητής της γης. Η βιολογική λειτουργία της γυναίκας την περιορίζει στον τόπο της κατοικίας, ενώ ο άνδρας, έχοντας πιο ελεύθερο το σώμα του, αναλαμβάνει το ρόλο του δραστήριου μέλους της οικογένειας. Οι διαφορετικές δραστηριότητες άνοιξαν και ξεχωριστούς δρόμους για το κάθε φύλο: ο άνδρας σταδιακά αύξαινε τη δύναμή του και την κυριαρχία του, ενώ η γυναίκα, παρ' όλη την εξίσου μεγάλη προσφορά της, μεταβλήθηκε σε αντικείμενο χρήσης και εκμετάλλευσης.

Στην αρχαιότητα και σε όλες τις αγροτικές-δουλοκτητικές κοινωνίες είναι προορισμένη να φροντίζει το σπίτι και τα παιδιά και να βοηθά στις αγροτικές εργασίες. Η θέση της είναι λίγο πιο πάνω από αυτή του δούλου. Η συμμετοχή της στην κοινωνική και δημόσια ζωή είναι ανύπαρκτη. Εξαιρέση αποτελούν οι γυναίκες της Κρήτης και, ως ένα βαθμό, και της Σπάρτης. Η αντίληψη για τη γυναίκα στην αρχαιότητα είναι η χειρότερη που επικρατεί: το μεγαλύτερο τέρας στη γη και στη θάλασσα, πυρ, γυνή και θάλασσα κ.λπ.

Στη Ρώμη βρίσκεται κάτω από την εξουσία του *Pater familiae* και δεν έχει κανένα ατομικό ή κοινωνικό δικαίωμα.

Στο Βυζάντιο, κοινωνία φεουδαρχική, η γυναίκα εξακολουθεί να είναι αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή, παρά την πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού και τις επαγγελίες του για: *οικ ένι άρσεν και θήλυ*. Πάντες γαρ υμείς εις εστέ εν Χριστώ Ιησού (Απ. Παύλου, Επ. Προς Γαλάτες).

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας εξακολουθούν να ισχύουν οι περιορισμοί, όταν, όμως, ξεσπά η επανάσταση, οι Ελληνίδες συμμετέχουν και συμπαρίστανται ανάλογα με τις συνθήκες. Αυτό το αποδεικνύουν και τα δημοτικά τραγούδια της εποχής.

Οι μεγάλες και σημαντικές αλλαγές στη θέση της γυναίκας συντελούνται με τη Βιομηχανική Επανάσταση. Μία από αυτές είναι και η συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή η συμμετοχή οδηγεί στην έξοδο της γυναίκας από την κοινωνική απομόνωση και στη βαθμιαία συνειδητοποίηση του σπουδαίου της ρόλου.

Οι κατακτήσεις των γυναικών στο θέμα της ισότητας αρχίζουν με την κινητοποίηση των ίδιων των γυναικών, κυρίως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης στο τέλος του 18ου αιώνα. Ουσιαστικά αποτελέσματα σημειώνονται όμως μόνο τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα μετά την προβολή του αιτήματος ουσιαστικής ισότητας στην ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και δημόσια ζωή. Δεν πρέπει να παραλείψουμε, βέβαια, παρ' όλες τις διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις σήμερα, και την προώθηση της ισότητας στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες.

Τα συντάγματα των ανεπτυγμένων χωρών και οι διακηρύξεις των διεθνών οργανισμών υιοθετούν και προωθούν την ισότητα. Μεταξύ όμως νομικής κατοχύρωσης και εφαρμογής στην πράξη υπάρχει ακόμη αρκετή απόσταση, όσον αφορά βέβαια τις ανεπτυγμένες χώρες. Για τις υπόλοιπες δεν είναι δυνατόν να θεθεί ζήτημα ισότητας, όταν αντιμετωπίζεται το πρωταρχικό πρόβλημα της επιβίωσης.

Η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα

Στην Ελλάδα με το Σύνταγμα του 1975, άρθρο 4, § 2 κατοχυρώθηκε η ισότητα της γυναίκας, όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της ως πολίτη, ενώ με το άρθρο 22, § 1 η ισότητα στην εργασία. Σ' εφαρμογή του Συντάγματος θεσμοθετήθηκαν το 1983 το νέο Οικογενειακό Δίκαιο, καθώς και ο νόμος για την εφαρμογή της ισότητας στον τομέα των εργασιακών σχέσεων, ενώ το 1984 ο νόμος για την ίση μεταχείριση των εργαζομένων των δύο φύλων και των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις.

Τυπικά λοιπόν σήμερα δεν υπάρχει καμία διάκριση. Μία γυναίκα μπορεί να επιλέξει οποιαδήποτε επαγγελματική κατεύθυνση, εκτός από αυτή της ιεροσύνης, καθώς και να αναλάβει οποιοδήποτε δημόσιο αξίωμα.

Τι συμβαίνει όμως στην πράξη είναι σε όλους γνωστό: μόνο ένα μικρό ποσοστό γυναικών συμμετέχει στην Κυβέρνηση, στο Κοινοβούλιο, στη Δικαιοσύνη, στις υψηλές, στην ιεραρχία, θέσεις στα Α.Ε.Ι., στα Κέντρα Ερευνών, στην υψηλή ιεραρχία της Δημόσιας Διοίκησης, στις διευθυντικές θέσεις στον ιδιωτικό τομέα, στο συνδικαλισμό. Φαίνεται τελικά ότι οι δυσκολίες που πηγάζουν από την προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή, δημιουργούν προσκόμματα στην ομαλή επαγγελματική και δημόσια εξέλιξη της γυναίκας.

Επικουρούν να υπάρχουν προκαταλήψεις στη συνείδηση των ανθρώπων, ότι η φύση έχει καθορίσει διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους στα δύο φύλα. Οι αντιλήψεις αυτές έχουν διαποτίσει όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και αναπαράγουν τις εικόνες στερεότυπων ρόλων των δύο φύλων. Τις βρίσκουμε ακόμη στους ίδιους τους εαυτούς μας, στη συμπεριφορά μας, στη φρασεολογία μας. Η νέα γενιά ελάχιστα διαφοροποιείται από την παλαιότερη. Για τη συντριπτική πλειοψηφία στην Ελλάδα η ολοκλήρωση της γυναίκας επιτυγχάνεται μόνο με το γάμο, ενώ μια επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία δεν είναι αρκετή. Παρ' όλες τις αντιξοότητες, όμως, θεωρείται πια δεδομένο ότι η γυναίκα έχει εισέλθει στον εργασιακό, κοινωνικό, πολιτικό χώρο αμετάκλητα.

Κ. Παλαμάς:

"Γυναίκα αν θες αντρίκεια να δουλέψεις
για το ξεσκλάβωμά σου δε φτάνει να κάψεις,
να σκορπίσεις, να ξεδέψεις το χρυσάφι, τη σμύρνα,
το λιβάνι στο νέο βωμό. Μέσα σου πρώτα κάψε
το τριπλό ξόανο που τους δούλους κάνει: συνήθεια,
κέρδος, πρόληψη. Και κάψε και του παλιού
καιρού τα παραμύθια κι ας είναι όμορφα,
μια για πάντα κάψε..."

Β. Η διδασκαλία

Τα παιδιά, παρουσίασαν με σύντομες εργασίες τα κείμενα, με τα οποία ασχοληθήκαμε στη διάρκεια της χρονιάς και τα οποία σχετίζονται άμεσα με το θέμα που μας ενδιαφέρει, δηλαδή την ισότητα των φύλων και τη δημοκρατία. Ορισμένα έκαναν ενδιαφέρουσες επισημάνσεις, άλλα είδαν το θέμα κάπως επιφανειακά. Με τη συζήτηση και τις παρεμβάσεις των μαθητών καταλήξαμε σε ορισμένες διαπιστώσεις, αλλά και στη διατύπωση κάποιων προσδοκιών, που θα εκτεθούν στη συνέχεια, αφού προηγηθούν τα Κείμενα, τα οποία μας έδωσαν και τα σχετικά ερεθίσματα.

Στη διάρκεια της συζήτησης χρησιμοποιήθηκαν διαφάνειες με εικόνες αντρών και γυναικών, που συνδυάζονταν χρονολογικά με τους ήρωες των κειμένων και έτσι η συζήτηση εμπλουτίστηκε ακόμη περισσότερο.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ Α' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ, σελ. 17

Πρόκειται για τη γνωστή παραλογή, που τη συναντούμε και στον ελληνικό χώρο αλλά και σε άλλους λαούς της Βαλκανικής και της Ευρώπης γενικότερα. Είναι ένα από τα πιο παλιά ελληνικά τραγούδια και πρέπει να δημιουργήθηκε πριν τον 9ο αιώνα. Θέμα του είναι η υπερφυσική κατάρα του νεκρού αδελφού, που τον σηκώνουν από το μνήμα οι κατάρες της μάνας, για να εκπληρώσει την υπόσχεση, που είχε δώσει.

Το τραγούδι αναφέρεται σε μια πολυμελή μητριαρχική οικογένεια, μητέρα, εννέα αγόρια και μία κόρη. Αξιοπρόσεκτα στοιχεία είναι η προσοχή, που δίνεται στην κόρη, για τη διατήρηση της ομορφιάς και της αγνότητάς της, το προξενιά που γίνεται και η απόφαση να την παντρέψουν μετά από οικογενειακό συμβούλιο, στο οποίο η ίδια δεν παίρνει μέρος. Η τύχη της κοπέλας ορίζεται από τη μητέρα και τα αδέρφια. Ο Κωνσταντής, ο αδελφός της, τους πείθει να τη δώσουν, ώστε σε περίπτωση που πάνε στα ξένα, να έχουν άνθρωπο δικό τους. Η μάνα διστάζει, γιατί σκέφτεται ότι δε θα έχει κοντά της την κόρη της, αν συμβεί κάτι. Η απόφαση να την παντρέψουν σχετίζεται με το συμφέρον των υπολοίπων και σε καμιά περίπτωση με την ευτυχία του κορτσιού.

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη,
την κόρη τη μονάκριβη την πολυαγαπημένη,
την είχες δώδεκα χρονώ κι ήλιος δε σου την είδε!
Στα σκοτεινά την έλουζε, στ' άφεγγα τη χτενίζει,
στ' άστρι και τον αυγερινό έπλεκε τα μαλλιά της.
Προξενητάδες ήρθαν από τη Βαβυλώνα,
να πάρουνε την Αρετή πολύ μακριά στα ξένα.

.....
αν πάμ' εμείς στην ξενιτιά, ξένοι να μην περνούμε.

.....
Κι α μόρτει, γιε μου, θάνατος, κι α μόρτει, γιε μου αρρώστια,
κι αν τύχει πίκρα γή χαρά, ποιος πάει να μου τη φέρει;

Το τραγούδι, εκτός βέβαια από τα άλλα στοιχεία που προσφέρει, δίνει τη δυνατότητα για πλούσιο προβληματισμό, συζήτηση και σύγκριση, όσον αφορά τη δομή της οικογένειας, το ρόλο των αγοριών, το ρόλο του κοριτσιού. Υπάρχει και βοηθητική ερώτηση στο βιβλίο, αλλά κι εμείς μπορούμε να δώσουμε πρόσθετες ερωτήσεις ή να κάνουμε ένα μικρό ερωτηματολόγιο ή μια δραματοποίηση μέσα στην τάξη για μια παρόμοια περίπτωση στη σύγχρονη εποχή.

ΤΗΣ ΝΥΦΗΣ ΠΟΥ ΚΑΚΟΠΑΘΗΣΕ, σελ. 21

Πρόκειται για μια άλλη παραλογή με κεντρικό θέμα τη μεταβολή της ανθρώπινης τύχης, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το βιβλίο. Θίγεται και πάλι το θέμα του προξενιού αλλά και της προίκας. Η Ελένη είναι η νύφη και προέρχεται από πλούσιο σπιτικό, παντρεύεται, αλλά τη νέα οικογένεια τη χτυπά η ατυχία, χάνονται τα πλούτη του άνδρα και η προίκα της Ελένης, με αποτέλεσμα, μη αντέχοντας εκείνη τη μιζέρια να εγκαταλείψει τον άνδρα της και να ξαναγυρίσει στο σπιτικό της, όπου η μητέρα της, μετά την αναγνώριση (η Ελένη δε δίνει αμέσως γνωριμιά), τη δέχεται με χαρά.

Ελένη προξενολογούν, Ελένη κάνουν νύφη,
Μήνες τση τάζουν τα προικιά και χρόνους τ' αντιπροίκια.
Τση τάζει κι ο πατέρας της κάτεργ' αρματωμένα,
τση τάζουν και τ' αδέρφια της καράβια φορτωμένα,
τση τάζει κι η μανούλα της κρυφά δέκα χιλιάδες,
χρυσό θρονί να κάθεται, χρυσό μήλο να παίζει.

Μα 'ρτανε χρόνοι δίσεχτοι κι οι μήνες οργισμένοι
κι έφας ο νιος τα πλούτη του κι η κόρη το προικιό της.

.....
Την πήρε το παράπονο κι η πίκρα τ' ς η μεγάλη:
- Θέλω να πάω στη μάνα μου, να πάω στα γονικά μου,

- Ελένη, πλούσια σ' ήφερα, φτωχή πού να σε πάω,
που ντρέπομαι τ' αδέρφια σου, φοβούμαι τους δικούς σου,

Κι εκείνη δεν τον άκουσε, μονάχη της κινάει

.....
"Εσύ 'σαι η Ελένη μου, εσύ 'σαι το παιδί μου!"

Το κείμενο θίγει και πάλι το προξενιό, το συνηθισμένο δηλαδή τρόπο γάμου, την προίκα, απαραίτητη προϋπόθεση για το γάμο, η οποία στο συγκεκριμένο τραγούδι είναι πλουσιότατη και ετοιμάζεται μήνες πριν από όλα τα μέλη της οικογένειας. Η Ελένη είναι ιδιαίτερα καλομαθημένη, γι' αυτό και όταν χάνεται η περιουσία στο νέο σπιτικό, δεν αντέχει τη σκληρή δουλειά και την ταλαιπωρία -προφανώς δε θέλει να αντέξει- και επιστρέφει στους δικούς της. Αδιαφορεί για τον άνδρα της και το γάμο της, πιθανόν, γιατί δεν ήταν δική της επιλογή, αλλά και ίσως γιατί διαπαιδαγωγήθηκε έτσι από τους δικούς της, ώστε να μην αναλαμβάνει ευθύνες.

Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης όμως και το γεγονός ότι τολμά να εγκαταλείψει τον άνδρα της και να φύγει και η μητέρα της τη δέχεται. Αρκετά προωθημένες και η δική της πράξη και της μητέρας της, ενώ ο ανώνυμος ποιητής της παραλογής δεν την κατακρίνει.

Ο άνδρας της Ελένης ντρέπεται για την κατάσταση, φοβάται τους συγγενείς της Ελένης, ίσως γιατί θα του ζητήσουν ευθύνες, επειδή σπατάλησε την προίκα της Ελένης, πιθανόν πάλι να θίγεται το αντρικό του φιλότιμο.

Μπορούν και σε αυτό το κείμενο να συζητηθούν θέματα της οικογένειας, του γάμου, της προίκας και πώς αυτή περιερχόταν στη δικαιοδοσία του συζύγου, των σχέσεων, των αντιδράσεων και του ήθους των προσώπων, να γίνουν συγκρίσεις με τη σύγχρονη πραγματικότητα κ.λπ.

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ, σελ.81

Έργο του Βιτσέντζου Κορνάρου, γραμμένο πιθανότατα την πρώτη δεκαετία του 17ου αιώνα.

Η Αρετούσα κλείνεται στη φυλακή από τον πατέρα της, γιατί έχει αρνηθεί να παντρευτεί τον πρίγκιπα του Βυζαντίου. Αγαπά, όπως είναι γνωστό τον Ερωτόκριτο. Μαζί της βρίσκεται και η παραμάνη της η Φροσύνη, φρόνιμη γυναίκα του καιρού της, όπως λέει χαρακτηριστικά ο ποιητής.

Ως πότε θε να κάθεσαι στο βρώμο, θυγατέρα,
να διώχνεις τόσες προξενιές που του κυρού σου εφέρα;
Κι ως πότε το Ρωτόκριτο να στέκεις ν' ανιμένεις;
Εσύ από τούτη τη φυλακήν, ώστε να ζεις, δε βγαίνεις,
παρά στα θέλει ο κύρης σου να του θεληματέψεις.
Μη βούλεσαι ανημπόρετα πράματα να γυρέψεις.

.....
 Κι ο ξένος γίνεται άντρας σου, κάμε να το κατέχεις
 αυτός οπού επολέμησε κι εγλίτωσε τη χώρα
 πε το κι εσύ πως τότε θες και να βρεθεί καλή ώρα.

Θίγεται το θέμα της πατριαρχίας, *pater familiae*. Ο πατέρας είναι ο αφέντης, που αδιαφορεί για την επιθυμία του παιδιού του και θέλει να εκτελεστεί η διαταγή του. Η νέα, που εκφράζει την κοινή γνώμη της εποχής και είναι συνετή πιστεύει ότι η Αρετούσα πρέπει να συμβιβαστεί και να κάνει το θέλημα του πατέρα της. Το καλύτερο για μια γυναίκα είναι ο γάμος.

Η Αρετούσα δεν υποτάσσεται στη θέληση του πατέρα της εμφανίζοντας ένα δυναμισμό ασυμβίβαστο με την εποχή της. Προτιμά να αρνηθεί το θέλημα του πατέρα της και να κλειστεί στη φυλακή. Ο ποιητής την παρουσιάζει ως δυνατή προσωπικότητα, που αντιδρά στο κατεστημένο και μένει πιστή στην αγάπη της, προτιμώντας να πεθάνει στην άθλια φυλακή.

ΤΗΣ ΔΕΣΠΩΣ, σελ. 105

Το τραγούδι αναφέρεται σε μια από τις παρασπονδίες του Αλή Πασά σε βάρος των Σουλιωτών το 1803. Η Δέσπω, γυναίκα του Γεωργάκη Μπότση, κλεισμένη με τις κόρες, τις νύφες και τα εγγόνια της στον πύργο του Δημουλά, αντιστέκεται στους Τουρκαλβανούς. Η συμμετοχή της Ελληνίδας στους αγώνες εναντίον των Τούρκων την καταξιώνει σταδιακά, και την κριτική αυτή πιστοποιεί με το δημοτικό τραγούδι ο ανώνυμος ποιητής, που εκφράζει το θαυμασμό του με ποικίλους εικαστικούς τρόπους.

Η Δέσπω είναι μια από τις πολλές Ελληνίδες, που συνέβαλαν στην αγωνιστική παράδοση του λαού μας, είτε με τους προσωπικούς τους αγώνες, είτε με τη διαπαιδαγώγηση αγωνιστών και αγωνιστριών. Αυτό πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα στους μαθητές μας και να αναφερθούν άλλες θυσίες και ολοκαυτώματα (Ζάλογγο, Αραπίτσα κ.λπ.). Εξάλλου, οι αιώνες 18ος και 19ος είναι καθοριστικοί για τις αλλαγές, που συντελούνται στη θέση των γυναικών.

Η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια.

.....
 "Γιώργαινα, ρίξε τ' άρματα, δεν είν' εδώ το Σούλι.
 Εδώ είσαι σκλάβια του πασά, σκλάβια των Αρβανίτων.

.....
 Η Δέσπω αφέντες Λιάπηδες δεν έκανε, δεν κάνει".

.....
 Σκλάβες Τουρκών μη ζήσομε, παιδιά μ', μαζί μου ελάτε".
 Και τα φυσέκια ανάψανε κι όλοι φωτιά γενήκαν.

Ο ποιητής παρουσιάζει τη Δέσπω ως μια μεγαλειώδη ηρωική μορφή με αδόλωτο φρόνημα, που δεν υποκύπτει στις απειλές των εχθρών της και προτιμά τη θυσία από τη στέρηση της ελευθερίας. Οι εχθροί θέλουν να τη μειώσουν προσφωνώντας την με το ανδρουνυμικό "Γιώργαινα" και να της υπενθυμίσουν την κατάστασή της, της σκλαβιάς, αλλά η απάντησή της Δέσπωσης είναι αποσκοπιτική και ολοκληρώνεται με την ανατίναξη της ίδιας και των συγγενών της.

ΕΡΩΤΟΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ, σελ. 148

Το βιβλίο τυπώθηκε στη Βιέννη το 1792 χωρίς όνομα συγγραφέα. Ο συγγραφέας του παρουσιάζει τρεις ηθικοερωτικές ιστορίες. Στο σχολικό βιβλίο περιέχεται απόσπασμα από την τρίτη ιστορία με τον τίτλο *Η Ελενίτσα*.

Βρισκόμαστε στην εποχή του διαφωτισμού. Μέσα στα πλαίσια των νέων ιδεών είναι γραμμένο και το βιβλίο αυτό, που χρησίμευε ως λαϊκό ανάγνωσμα της εποχής. Στο απόσπασμα δίνονται από το συγγραφέα αρκετά εύστοχα τα συμπτώματα της "ασθένειας" του έρωτα, που διακατέχει την κόρη μιας αστικής οικογένειας, την Ελενίτσα, για το γόνο μιας επίσης αστικής οικογένειας, το Γεωργάκη.

Η ατμόσφαιρα του αποσπάσματος είναι γεμάτη πολιτισμό, λεπτότητα και διακριτικότητα. Η Ελενίτσα είναι μελαγχολική, αφηρημένη, δεν την ικανοποιεί τίποτε, σκέφτεται μόνο τον αγαπημένο της. Οι γονείς της γεμάτοι ενδιαφέρον και αγάπη ανησυχούν. Ο πατέρας στο μεταξύ συναντιέται με τον πατέρα του Γεωργάκη και αποφασίζουν να βολιδοσκοπήσουν και οι δύο τα παιδιά τους, αν θέλουν να παντρευτούν. Η μητέρα της Ελενίτσας αναλαμβάνει να την "ψαρέψει" αν θέλει το Γεωργάκη και αν συμφωνεί να τον παντρευτεί. Η Ελενίτσα με δυσκολία κρύβει τη χαρά της και δέχεται να τον παντρευτεί. Έτσι η ιστορία έχει αίσιο τέλος.

Οι μαθητές μας, βέβαια, μπορεί να διερωτηθούν τι το σημαντικό έχει το απόσπασμα αυτό. Για να ικανοποιήσουμε την απορία τους, θα πρέπει να ανατρέξουμε στην ιστορία και να τους θυμίσουμε τι θα μπορούσε να σημαίνει και μόνο η νύξη για τον έρωτα εκείνη την εποχή. Ήταν σίγουρα ένα ταμπού, ανάμεσα στα άλλα, μέσα όμως στα πλαίσια των φιλελεύθερων ιδεών του διαφωτισμού υπάρχει μια διαφορετική θεώρηση και για τον έρωτα. Μπορούμε να τους θυμίσουμε, επίσης άλλες καταστάσεις, που πριν λίγα χρόνια θα μας φαινόταν αδιανόητες.

Ο έρωτας των δύο νέων κινείται μέσα στα πλαίσια του πολιτισμού και της ευπρέπειας και ολοκληρώνεται με την προοπτική του γάμου. Σημαντικό όμως είναι ότι η κατάσταση του έρωτα παρουσιάζεται από το συγγραφέα ως κάτι πολύ φυσιολογικό. Ακόμη οι γονείς ενδιαφέρονται να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεση των παιδιών τους και δε δείχνουν καμία διάθεση να τα εξαναγκάσουν.

ΕΛΕΝΗ, σελ. 217

Πρόκειται για ένα από τα ωραιότερα ποιήματα του Γ. Σεφέρη, ανήκει στη συλλογή "Κύπρον ου μ' εθέσπισεν" και γράφτηκε το 1953.

Όπως είναι γνωστό ο ποιητής υιοθέτησε εδώ την εκδοχή του μύθου της Ελένης, που υιοθέτησε και ο Ευριπίδης στην ομώνυμη τραγωδία του "Ελένη". Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, η Αφροδίτη δεν έδωσε στον Πάρη την πραγματική Ελένη, αλλά ένα ομοίωμά της, ενώ την πραγματική Ελένη μετέφερε, μετά από εντολή της Ήρας, ο Ερμής στην Αίγυπτο, στο παλάτι του βασιλιά Πρωτέα. Έτσι οι Έλληνες πολεμούσαν άδικα στην Τροία για δέκα χρόνια. Ο Τεύκρος, γιος του βασιλιά της Σαλαμίνας Τελαμόνα και αδελφός του Αίαντα, δε γίνεται δεκτός από τον πατέρα του, όταν επιστρέφει, γιατί εκείνος έκρινε ότι δεν είχε συμπαρασταθεί αρκετά στον Αίαντα. Ο Τεύκρος υπακούοντας σε χρησμό του Απόλλωνα φεύγει για την Κύπρο, όπου και θα ιδρύσει την πόλη Σαλαμίνα. Στο ταξίδι του για την Κύπρο κάνει σταθμό στην Αίγυπτο. Εκεί συναντά την πραγματική Ελένη, που του αποκαλύπτει την αλήθεια. Η απάντηση του Τεύκρου είναι χαρακτηριστική:

"Τι λες; Ώστε για μια νεφέλη τραβήξαμε του κάκου τόσα βάσανα;" (στ.706)

Ο Σεφέρης στο δικό του ποίημα χρησιμοποιεί το μύθο της Ελένης, για να δείξει ότι και οι άνθρωποι της δικής του εποχής αγωνίστηκαν για ιδανικά, που δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθούν ποτέ. Οι θυσίες των ανθρώπων ήταν ανώφελες, γιατί κι αυτοί σαν τους Αχαιούς πολέμησαν για μια ανύπαρκτη Ελένη, μια ανύπαρκτη ιδέα, ένα πουκάμισο αδειανό.

Ο Ευριπίδης παίζει την "Ελένη" του την άνοιξη του 412 π.Χ., έτους της καταστροφής των Αθηναίων στη Σικελία, με σκοπό να παροτρύνει τους συμπατριώτες στην κατάπαυση του φοβερού Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο Σεφέρης γράφει τη δική του "Ελένη" το 1953, εποχή του αγώνα των Κυπρίων εναντίον της αγγλικής κατοχής και εκφράζει την ανησυχία του για την έκβαση του αγώνα. Τον τρωικό πόλεμο τον ταυτίζει με το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, μετά τον οποίο υποτίθεται ότι θα επικρατούσαν η ελευθερία, η δικαιοσύνη. Δεν έγινε όμως τίποτε από αυτά. Οι ελπίδες των ανθρώπων για μια καλύτερη ζωή αποδείχτηκαν φρούδες και οι θυσίες τους μάταιες.

Στο μάθημα μπήκε ο προβληματισμός, γιατί ως σύμβολο της ψευτιάς, του δόλου, της απάτης χρησιμοποιήθηκε ένα γυναικείο πρόσωπο και αν είναι τυχαία αυτή η επιλογή. Η ενασχόληση με το ερώτημα αυτό δεν έγινε και ούτε πρέπει να γίνει αφορμή να παραμεληθεί ο σχολιασμός των άλλων νοημάτων, που προσφέρει το ποίημα. Είναι όμως αξιοπρόσεκτο ότι μια γυναίκα -και δεν είναι η πρώτη φορά- επιλέγεται, για να συμβολίσει κάτι κακό, εδώ το ψέμα, το ανυπόστατο ιδανικό.

Μια μαθήτριά μας θύμισε τη ρήση των γερόντων της Τροίας, όταν είδαν τη Ελένη. Είπαν ότι για μια τέτοια γυναίκα άξιζε ο πόλεμος και ίσως χρησιμοποιήθηκε η Ελένη-ομοίωμα, για να τονιστεί η αξία της πραγματικής γυναίκας.

Σε μια αναδρομή στις ρήσεις γνωστών Ελλήνων της αρχαιότητας για τη γυναίκα επισημάνθηκαν τα εξής:

Ησίοδος, Έργα και Ημέραι, στ. 375 "Να εμπιστεύεσαι σε μία γυναίκα είναι το ίδιο σα να εμπιστεύεσαι σ' έναν κλέφτη",

Ησίοδος, Θεογονία, στ. 590 "Ακόμη και στη μυαλωμένη και ηθική γυναίκα το καλό μάχεται με το κακό",

Ησίοδος, Θεογονία 571, έργ. 5ε, ο μύθος της Πανδώρας δείχνει ότι εκείνες που φέρνουν την καταστροφή στην ανθρωπότητα είναι γυναίκες,

Σμυρνίδης ο Αμοργίνος, στους "Χαρακτήρες των γυναικών" παρουσιάζει τους τύπους της γυναίκας-γουρούνας, αλεπούς, κλωστούρας και τεμπέλας, θάλασσας (διπρόσωπης), μαϊμούς, μέλισσας (όπως τη θέλει ο ίδιος),

Αισχύλος, Αγαμέμνων, στ. 592 "Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της γυναίκας να πετά το μυαλό της",

Αισχύλος, Αγαμέμνων, στ. 486 "Εύκολα ξεχνιέται κάτι που βγαίνει από γυναικείο στόμα",

Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στ. 1078 "Περήφανη σαν γυναίκα που είναι, ίσως ντρέπεται για την καταγωγή μου",

Αισχύλος, Ικέτιδες, στ. 514 "Πάντα ο φόβος των γυναικών δεν έχει μέτρο",

Ευριπίδης, Ιππόλυτος, στ. 640 "την εξυμνη γυναίκα τη μισώ",

Ευριπίδης, Ιππόλυτος, στ 666 "πάντα κι εκείνες είναι κακές",

Ευριπίδης, Μήδεια, στ. 409 "οι γυναίκες είναι πολύ σοφές για όλα τα κακά",

Αριστοτέλης, Πολιτικά, Ι, 1254b, 10 "το άρρεν είναι υπεροχότερο και το θήλυ κατώτερο".

Θα μπορούσαν να αναφερθούν και πολλές άλλες χαρακτηριστικές ρήσεις, που έχουν το εξής κοινό: όλοι οι κίνδυνοι, οι καταστροφές προέρχονται από τη γυναίκα. Η γυναίκα είναι επικίνδυνη. Το πιο πιθανό, επομένως, η επιλογή της Ελένης από τον Ευριπίδη είναι να μην έγινε τυχαία.

ΖΑΒΑΛΗ ΜΑΙΚΩ, σελ. 270

Το απόσπασμα περιέχεται στο βιβλίο του του Στρατή Μυριβήλη "Η Ζωή εν Τάφω". Αναφέρεται στη σπιτονοικοκυρά του λοχία Κωστούλα Άντσω, στην περιοχή του Μοναστηρίου, στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

«Ανακάλυψα σήμερα ένα θησαυρό. Έναν αληθινό θησαυρό της αθάνας ανθρώπινης ψυχής από κείνους που σε κάνουν να καμαρώνεις γιατί είσαι άνθρωπος. Πρόκειται για τη σπιτονοικοκυρά μου την Άντσω».

Η Άντσω έχει και τους δυο γιους της στον πόλεμο και, μάλιστα, στο αντίπαλο στρατόπεδο ενάντια στο οποίο πολεμάει ο Κωστούλας. Θα μπορούσε κάλλιστα σε κάποια σύγκρουση να τους εξοντώσει. Η Άντσω, όμως, όχι μόνο δεν επηρεάζεται από το γεγονός ότι φιλοξενεί τον εχθρό των παιδιών της, αλλά φροντίζει να τον περιποιηθεί με κάθε τρόπο θεωρώντάς τον έναν ζάβαλη άσκερ -δύστυχο στρατιώτη- και τη μητέρα του, που τον περιμένει με αγωνία να γυρίσει, μια ζάβαλη μάικω-δύστυχη μάνα.

Σ' ολόκληρο το απόσπασμα πρωταγωνιστεί η μορφή της μάνας, που είναι ο Άνθρωπος με κεφαλαίο το Α, μια μορφή γεμάτη ψυχικό μεγαλείο. Ο πόλεμος γι' αυτήν είναι οργή θεού και όσοι πολεμούν είναι δυστυχημένα θύματα. Τους στρατιώτες δεν τους χωρίζει σε δικούς και αντιπάλους, όλους τους θεωρεί παιδιά της. Μπροστά στην παράλογη βία του πολέμου η Άντσω προβάλλει τη μεγάλη της μητρική καρδιά και δίνει ένα μάθημα μεγαλοψυχίας και ανωτερότητας σε όλους. Ο συγγραφέας δείχνει ότι τέτοια συναισθήματα μόνο από την πονεμένη καρδιά μιας μητέρας μπορούν να πηγάζουν.

ΤΑΞΙΔΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΣΠΕΡΟ, σελ.292

Μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, του Άγγελου Τερζάκη. Στο απόσπασμα του βιβλίου, ο ήρωας, Γλαύκος Πετροχωρίτης, φιλοξενείται από την οικογένεια του Ντόντου Πιτσιλά, που έχει αδελφή τη Φανή. Πρόκειται για παιδιά εφηβικής ηλικίας.

Η Φανή περιγράφεται από το συγγραφέα αρκετά λεπτομερειακά. Δεν είναι και τόσο όμορφη.

Κάτι το αδιόρατα καχεκτικό είχε στην ανήθιστη αδυναμία του κορμιού της, την κρυμμένη επιτήδεια από μια κομψότητα στο ντύσιμο σοφή, μιαν αφέλεια πολιτισμένη.

Βάλθηκε να τρέχει με το επιδεικτικό νάζι που έχουν συχνά τ' άσχημα κορίτσια

Είχε μαγειρέψει μόνη της, για να τον περιποιηθεί

η χαρούμενη όψη στο κορίτσι αυτό ήταν σαν ένα καλοραμμένο φουστάνι: σαν το φοράς, μεταμορφώνεσαι, ομορφαίνεις. Μπορεί μάλιστα και γι' αυτό ίσα-ίσα να την είχε εφεύρει. Ποιος ξέρει ύστερα από τι βασιαντικές δοκιμές μπροστά στον καθρέφτη της να την είχε σκαρώσει, εκεί που μονάχη, κλειδωμένη σε κάποια κάμαρα, θα πάσχιζε να διορθώσει το άδικο που της είχε κάνει η Φύση.

Του Γλαύκου από ώρα του έκανε εντύπωση πως ένα θέμα, συνηθισμένο στις κουβέντες των αγοριών, δεν είχε έρθει καθόλου ίσα με τώρα στη δική τους: τα κορίτσια. Ήτανε μήπως τόσο πολύ αποχαινωμένος ο Ντόντος από την οικογενειακή πειθαρχία, που να μην έχει ξυπνήσει ακόμα; Ή, μήπως, επειδή είχε αδερφή, το έβρισκε ανάρμοστο να κάνει τέτοιες κουβέντες;

Η Φανή προσπαθεί να τραβήξει την προσοχή του Γλαύκου επιστρατεύοντας τα τεχνάσματα εκείνα, που χρησιμοποιούν οι γυναίκες: νάζια, προσποίηση, περιποίηση, επίδειξη νοικοκυροσύνης. Πρόκειται για άτομο με ελάχιστη, μάλλον, αυτοεκτίμηση, ειδικά, γιατί δε διαθέτει το προσόν εκείνο, που πιστεύει ότι πρέπει να έχει μια γυναίκα, δηλαδή την ομορφιά. Σ' αυτό, βέβαια, συντελεί και το μικροαστικό περιβάλλον, στο οποίο μεγαλώνει με την επίφαση του καθωσπρεπισμού.

Τα αγόρια, ειδικά ο Γλαύκος, φαίνονται πιο σοβαρά και συγκρατημένα, ίσως εξαιτίας της εφηβείας, ίσως εξαιτίας των προτύπων συμπεριφοράς, που θα πρέπει να ακολουθήσουν.

Μπορεί εδώ να γίνει μια συζήτηση με τους μαθητές σε σχέση με την εφηβεία, τα κριτήρια επιλογής που θέτει το ένα φύλο για το άλλο, ή να δοθεί ένα μικρό ερωτηματολόγιο στα παιδιά, για να κρίνουν τους τρεις εφήβους ήρωες του αποσπάσματος.

ΑΡΓΩ (ΘΕΛΩ ΓΡΑΜΜΑΤΑ), σελ. 303

Στο σχολικό εγχειρίδιο περιέχεται απόσπασμα από το μυθιστόρημα του Γιώργου Θεοδοκά "Αργώ". Το απόσπασμα αφορά τον πατέρα του μικρού ήρωα Δαμιανού να μάθει γράμματα, παρά την αντίθετη άποψη του πατέρα του. Η επιμονή του Δαμιανού καταπραβεύει στο τέλος, καθώς θα κερδίσει την υποστήριξη του θείου του, ο οποίος είναι ιερέας στην Κωνσταντινούπολη.

Στο απόσπασμα δίνονται στοιχεία για την οικογένεια της εποχής του μεσοπολέμου στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για οικογένεια καθαρά πατριαρχική. Ο πατέρας, απόλυτος αφέντης, καθορίζει την τύχη και το μέλλον των μελών της οικογένειάς του. Όλοι, η γυναίκα του, τα παιδιά του οφείλουν να τον υπακούσουν. Όταν ο θείος του Δαμιανού, ιερέας καταπίεστος, τολμά να αντιλογήσει στον αδελφό του και πατέρα του Δαμιανού, προκειμένου να τον πείσει να επιτρέψει στο παιδί να συνεχίσει το σχολείο, παίρνει την απάντηση που διαγράφει την πραγματικότητα της εποχής:

«- Σκασμός, παπά! Αφέντης είμαι στο σπιτικό μου και δεν έχω να δώσω λόγο μηδέ σ' εσένα μηδέ στο ντοβλέτι (κράτος)».

Μπροστά σ' αυτό το λόγο οι αντιδράσεις των μελών της οικογένειας είναι χαρακτηριστικές:

«Και με τη φωνάρα του ο Δαμιανός τρόμαξε τόσο πολύ που του κοπήκανε μονομιάς τα δάκρυα, και τις γυναίκες τις έπιασε πανικός και βγήκανε στο δρόμο και κρυφομιλούσανε φοβισμένες με τις γειτόνισσες».

Η δικαιοδοσία του πατέρα αφέντη είναι κάτι το φυσικό και αναμφισβήτητο. Οι επιθυμίες ή οι διαφορετικές απόψεις των δικών του δεν έχουν καμία απολύτως σημασία.

Ο γερο-Φραντζής ήτανε πρεσβύτερός του και το κάτω-κάτω της γραφής αφέντης ήτανε, όπως έλεγε. Δικαίωμά του να κανονίζει κατά το κέφι του τις τύχες της γυναίκας του και των παιδιών του. Οι τριγυρινοί χρωστούσανε να σέβονται τη νόμιμη εξουσία του οικογενειάρχη και να μην του δημιουργούνε ζιζάνια. Τέτοια ήτανε τότε, στις πολιτικές συνοικίες, η καθιερωμένη τάξη των πραγμάτων.

Κανείς δεν αμφισβητεί τη θέληση του πατέρα ούτε και παίρνει το μέρος του μικρού Δαμιανού. Η μητέρα του δεν αναφέρεται από το συγγραφέα ξεχωριστά, παρά εννοείται ότι βρίσκεται μέσα στο σύνολο των άλλων γυναικών του σπιτιού, οι οποίες ενοχλούνται από το πείσμα του Δαμιανού:

«Οι γυναίκες παρακολουθούσαν τις σκηνές από μακριά, χωρίς να μιλούν, μα σαν ξεθύμαινε ο γέρος, μάλωναν κι αυτές το αγόρι με τη σειρά τους:

-Γιατί, μωρέ πεισματάρικο, δεν κάνεις το θέλημα του αφέντη σου, να ησυχάσει κι αυτός, να ησυχάσουμε κι εμείς από το νεύρα του και τις φωνάρες του, που πάει να μας ξεμυαλίσει; Γιατί, μωρέ μυξάρικο, δε λυπάσαι τη μάνα σου και τις αδερφές σου;».

Καμία τρυφερότητα και κατανόηση δεν υπάρχει για τον καημένο το Δαμιανό, ο οποίος αντιμετωπίζεται, ακόμη και από τη μητέρα του, ως ο προβληματικός και ανυπάκουος που εκνευρίζει τον πατέρα και διαταράσσει την ηρεμία στην οικογένεια. Το δίκαιο του Δαμιανού θυσιάζεται για την ησυχία των υπολοίπων.

ΤΟ ΜΠΟΥΡΙΝΙ, σελ. 321

Πρόκειται για ένα απόσπασμα από το ομώνυμο διήγημα του Μ. Καραγάτση, που περιέχεται στη συλλογή "Το Μεγάλο Συναξάρι". Το διήγημα αναφέρεται στις άθλιες συνθήκες ζωής των κολίγων του Θεσσαλικού κάμπου, στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ο Χατζηθωμάς, ο τσιφλικάς, εκμεταλλεύεται το μόχθο των κολίγων του. Ένας από αυτούς, ο Γκουνητής ο Ποτούλης, αντιμετωπίζει δυσκολίες και θέλει να μιλήσει στο αφεντικό του. Ένα βράδυ, μετά το φτωχικό του δείπνο, ετοιμάζεται να βγει έξω. Η γυναίκα του τον ρωτά πού θα πάει. Η απάντηση είναι χαρακτηριστική:

«-Πού πααίν'ς, Γκ'ντή;

-Δ'λεία σ'! Της απάντησε ο άντρας. Κι η σκλάβά του κάμπου βουβάθηκε μπρος στην προσταγή του αφέντη της».

Στη συνέχεια ο Γκουντής πηγαίνει στο κονάκι του αφεντικού του, για να του εκθέσει το πρόβλημα. Εκεί μένει έκπληκτος όταν αντικρίζει την ερωμένη του αφεντικού.

Η Φραντσέζα του κάμπου ξεπλωμένη στην πολυθρόνα, πλάι στο παράθυρο. Δίπλα της, σ' ένα τραπεζάκι, ήταν η καράφα με το ούζο, κι ένα ποτήρι από κρύσταλλο βοημικό. Ο χωριάτης, για μια στιγμή, έμεινε ξαφνιασμένος μπρος στην όμορφη γυναίκα με τη νωχελική και προκλητική θωριά. Ούτε είχε ακούσει ποτέ -ούτε είχε φανταστεί- ότι μπορούσε να υπάρχει στον κόσμο, τέτοιο πλάσμα. Γρήγορα όμως μαζεύτηκε στον εαυτό του. Χαιρέτισε με τεμενά. Και περίμενε σιωπηλός να του μιλήσει πρώτος ο αφέντης.

Ο Γκουντής παρακαλεί το αφεντικό να του δώσει λιγότερη σοδειά εκείνη τη χρονιά, γιατί έχει πολλά χρέη. Η κόρη του η Σιγροφώ είχε αρρωστήσει κι έτσι αναγκάστηκε να δανειστεί. Ο αφέντης δεν υπόσχεται τίποτε.

Αργότερα, όταν γίνεται το ζύγισμα της σοδειάς, δημιουργείται ένα επεισόδιο μεταξύ του γιου του Γκουντή, Νάσου, και του επιστάτη, γιατί ο τελευταίος κλέβει στο ζύγισμα. Ο Γκουντής δεν τολμά να πει τίποτε στον επιστάτη, ενώ μαλώνει αυστηρά το γιο του για την παρέμβασή του. Στο τέλος ο Χατζηθωμάς κάνει κάποια παραχώρηση στον Γκουντή, αλλά του ζητάει ένα αντίλλαγμα:

—Αυτή τη χάρη στην κάνω, επειδή είσαι καλός και πιστός κολίγος. Κι από κει, αν θέλεις, δώσ' μου το κορίτσι σου να το πάρω υπηρέτρια στο κονάκι. Να βοηθάει την κυρά Τασιά, που γέρασε πια. Θα το τρέφω. Θα το ντύνω. Και θα του δίνω τρία πάλια το μήνα. Σύμφωνοι;».

Η κατάσταση των κολίγων του Θεσσαλικού κάμπου είναι άθλια. Η θέληση του αφεντικού τους είναι νόμος. Το αφεντικό έχει πάνω τους απόλυτη εξουσία και ορίζει την περιουσία τους, την τιμή τους, την ίδια την επιβίωσή τους.

Ακόμη χειρότερη και ολότελα εξευτελιστική είναι η κατάσταση των γυναικών των κολίγων και των παιδιών τους. Εκτός από την καταπίεση των συνθηκών και του τσιφλικά έχουν να αντιμετωπίσουν και την καταπίεση του πατέρα.

Ο Γκουντής έχει απωθημένα από τη δική του καταπίεση και εξαθλίωση και ασκεί απόλυτη κυριαρχία στους πιο αδύνατους, τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Η γυναίκα του δεν έχει δικαίωμα λόγου ούτε τη λογαριάζει στις αποφάσεις του. Η θωριά της, εκτός από την αγροτική εργασία, σκλάβά του κάμπου είναι εξάλλου, είναι να κοιτά το σπίτι και να φροντίζει για τοπικαστικό φαγητό. Το ίδιο και τα παιδιά, που πρέπει να υπακούουν αδιαμαρτύρητα στις εντολές του πατέρα τους. Μαλώνει αυστηρά το γιο του, γιατί αντιδρά στην κλεψιά του επιστάτη. Η πείρα του σκλάβου του υπαγορεύει να μην αντιδράσει στο αφεντικό του και η προσπάθειά του να επιτύχει κάτι γίνεται με παρακλήσεις και ικεσίες και ποτέ με διεκδίκηση. Παρουσιάζεται απόλυτα υποταγμένος στην κατάσταση αυτή, την οποία θεωρεί δεδομένη, σαν να είναι η μοίρα του.

Η γυναίκα του είναι απόλυτη σκλάβά και η κόρη του παρουσιάζεται από το συγγραφέα ως βουβό πρόσωπο, χωρίς δικαιώματα λόγου.

Ο Χατζηθωμάς έχει τη νοσταλγία του απόλυτου αφέντη, που θεωρεί τους κολίγους του αντικείμενα προς χρήση και δεν

τους αντιμετωπίζει ως ανθρώπους. Η "γενναιοδωρία" του προς τον Γκουντή δεν πηγάζει, βέβαια, από την καλή του την καρδιά, αλλά από σκοπιμότητα. Θέλει να πάρει την κόρη του Γκουντή για υπηρέτρια, λέει, στην πραγματικότητα, όμως, τη θέλει να τη μεταχειριστεί για ερωμένη του, όπως μαθαίνουμε από τη συνέχεια του διηγήματος.

Η Φραντσέζα παρουσιάζεται ως ελεύθερη και χειραφετημένη γυναίκα, που μπορεί και κάθεται ως ίση με το φίλο της, καπνίζει και πίνει με την άνεσή της. Ο Γκουντής θαμπώνεται από την ομορφιά της, δεν είναι μαθημένος να βλέπει περιποιημένες και όμορφες γυναίκες. Μπορεί και η γυναίκα του να ήταν όμορφη στα νιάτα της, πώς όμως θα μπορούσε να διατηρήσει την ομορφιά της μέσα στην ταλαιπωρία και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης;

Το κείμενο προσφέρεται για πλούσιο σχολιασμό και έχει πολλές προεκτάσεις και για την κοινωνική ανισότητα, αλλά και για την ανισότητα των φύλων, που είναι μια μορφή κοινωνικής ανισότητας.

Γ. Αντιδράσεις της τάξης-συζήτηση

Μετά από την, κατά περίπτωση στο κάθε κείμενο, επισήμανση των ιδεολογικών σημείων διερευνήθηκε η ύπαρξη κοινών στοιχείων στα χαρακτηριστικά και στη θέση των γυναικείων τύπων, που παρουσιάζονται.

Εδώ μας βοήθησε ιδιαίτερα το μικρό ερωτηματολόγιο της κ. Ελένης Λόππα-Γκουνταρούλη (Περιοδικό "Νέα Παιδεία", 1992, σ. 55-73):

1. Πώς βλέπει τη γυναίκα ο συγγραφέας;
2. Πώς τη βλέπουν οι άλλοι ήρωες;
3. Πώς βλέπει η ίδια τον εαυτό της;
4. Πώς τη βλέπουμε εμείς;
5. Ποιοι γυναικείοι τύποι προβάλλονται;

Το ερωτηματολόγιο αυτό χρησιμοποιήθηκε αντίστοιχα και για τους ανδρικούς τύπους των κειμένων.

Φυσικά δεν ήταν δύσκολο να επισημανθεί ότι στα προηγούμενα κείμενα η γυναίκα εμφανίζεται με την ιδιότητα, κυρίως, της μόνας (πολλές φορές χήρας), της κόρης, της δούλας, της παραμάνας και μια φορά της ερωμένης (η Φραντσέζα στο Μπουρίνι).

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της, παρουσιάζεται νοικοκυρά, καλή και τρυφερή μητέρα, απόλυτα υπάκουη, με εξαίρεση την Αρετούσα, που δείχνει ιδιαίτερο σθένος και τη Δέσπω, που παρουσιάζεται ως ηρωίδα και αγωνίστρια. Εκτός από αυτές τις δύο, καμία άλλη δεν αμφισβητεί την καταπίεση στην οικογένεια και μάλιστα, όταν είναι μόνα τη διαιωνίζει μέσω της κόρης της, την οποία διαπαιδαγωγεί ανάλογα. Ακόμη ορισμένες γυναικείες μορφές παρουσιάζονται από τους συγγραφείς ή ποιητές ως βουβά πρόσωπα. Υπάρχει σοβαρή έλλειψη σε σύγχρονες γυναικείες μορφές και ο λόγος είναι βέβαια ότι τα νεότερα κείμενα φτάνουν μέχρι και την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο άντρας στα κείμενα παρουσιάζεται άλλοτε:

Ως γιος, οπότε βρίσκεται στην απόλυτη εξουσία του πατέρα του (Θέλω Γράμματα, Μπουρίνι). Ως αδελφός φαίνεται να έχει λόγο στις αποφάσεις της οικογένειάς του, όταν έχει αδελφή (Του Νεκρού Αδερφού). Ως σύζυγος και πατέρας είναι απόλυτος αφέντης της γυναίκας και των παιδιών του (Θέλω Γράμματα, Ερωτόκριτος), ακόμη και όταν ο ίδιος είναι ένας κολίγος, θηλαστή σκλάβος του τσιφλικά (Μπουρίνι). Όταν δεν αντεπεξέρχεται στις υποχρεώσεις του και αποτυγχάνει, νιώθει ιδιαίτερα θιγμένο το αντρικό του φιλότιμο (Της Νύφης που Κακοπάθησε).

Δ. Αξιολόγηση

Το μάθημα, μπορώ να πω ότι σε γενικές γραμμές ήταν ικανοποιητικό, κι αυτό φάνηκε από το ενδιαφέρον των παιδιών. Πιστεύω ότι δόθηκαν κάποιες άλλες παράμετροι και διαστάσεις του προβλήματος μέσα από το ίδιο το διδακτικό υλικό του συγκεκριμένου μαθήματος, το οποίο μπορούμε να εκμεταλλευτούμε με διάφορους τρόπους. Θα μπορούσε να γίνει ακόμη καλύτερη παρέμβαση, αν υπήρχε χρόνος και, επομένως, μετά την πρώτη προσέγγιση, ακολουθούσε μία δεύτερη με νέα στοιχεία, που προέκυψαν και από τις απαντήσεις των παιδιών στο ερωτηματολόγιο που τους δόθηκε. Έτσι θεωρώ ότι το αποτέ-

λεσμο θα ήταν θετικότερο. Παρά τις όποιες αδυναμίες αισθάνομαι ικανοποίηση μια που παρουσιάστηκε κάτι διαφορετικό στα παιδιά και τα ενεργοποίησε σε ένα θέμα πραγματικά καυτό, που τα ενδιαφέρει ιδιαίτερα στην ευαίσθητη ηλικία της εφηβείας.

Όσον αφορά τα παιδιά, η απόλυτη πλειοψηφία τους βρήκε το μάθημα πολύ ενδιαφέρον, διαφορετικό και επίκαιρο, γιατί πήραν πληροφορίες και γνώσεις και γιατί δόθηκε η δυνατότητα να γίνει συζήτηση και να διατυπωθούν σκέψεις και προβληματισμοί.

Βρήκαν το θέμα σχετικό με την καθημερινή ζωή και είπαν ότι πήραν πολλά θετικά στοιχεία, έκαναν συγκρίσεις και διαπίστωσαν ότι χρειάζεται ακόμη πολλή προσπάθεια, για να επιτευχθεί η ισότητα.

Πιστεύουν ότι πρέπει να ενημερώνονται γι' αυτά τα θέματα, είτε από κάποιους ειδικούς με τη μορφή σεμιναρίων-διαλέξεων, είτε με την εισαγωγή σχετικών μαθημάτων στο αναλυτικό πρόγραμμα, είτε με δικές τους εργασίες και σχετική έρευνα.

Γενικά οι εντυπώσεις που εκφράστηκαν ήταν πολύ θετικές και από τα κορίτσια και από τα αγόρια του τμήματος.

Από ορισμένα παιδιά προτάθηκαν και συγκεκριμένοι θεματικοί κύκλοι, οι οποίοι πρέπει να διερευνηθούν και να συζητηθούν:

- "Η γυναίκα και ο ρόλος της μέσα στην οικογένεια"
- "Τα δύο φύλα και οι διακρίσεις σήμερα στον εργασιακό τομέα"
- "Πόσο επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων η ισότητα και η ανισότητα"
- "Η γυναίκα στην πολιτική ζωή μιας χώρας"

3. Συμπεράσματα-Εκτιμήσεις

Τα παιδιά διψούν για κάτι διαφορετικό. Διψούν να ακούσουν και να συζητήσουν θέματα, που τους αφορούν και σχετίζονται με τις φιλίες τους, τη σχέση τους με το άλλο φύλο, τη θέση τους στην οικογενειακή, οικονομική, κοινωνική, πολιτική ζωή, με λίγα λόγια για θέματα, που έχουν σχέση με την καθημερινή πραγματικότητα.

Το μάθημα της Λογοτεχνίας μπορεί ως ένα βαθμό να καλύψει αυτή τους την ανάγκη και να αξιοποιηθεί ανάλογα. Ευχής έργο, βέβαια, θα ήταν να εμπλουτισθεί το σχολικό βιβλίο με πιο σύγχρονα λογοτεχνικά έργα, που να προβάλλουν, από άποψη περιεχομένου, και τις διαστάσεις της σημερινής πραγματικότητας, όσον αφορά την παρουσία των φύλων και τους ρόλους τους. Όσο, όμως, διατηρούνται τα ήδη υπάρχοντα κείμενα, αναγκαστικά θα πρέπει οι παρεμβάσεις μας να γίνονται με αυτά. Και προσωπικά θα είχα να διατυπώσω κάποιες προτάσεις:

- Κάθε φορά που θα προσεγγίζεται ένα λογοτεχνικό κείμενο, το οποίο από άποψη περιεχομένου προσφέρεται για σχετική παρέμβαση, ο διδάσκων ή η διδάσκουσα θα πρέπει με κατάλληλες ερωτήσεις να προβληματίσει τα παιδιά, ώστε μετά από συζήτηση να δουν και αυτή τη διάσταση του θέματος. Για παράδειγμα, μια βασική ερώτηση είναι πώς ο συγγραφέας ή ποιητής παρουσιάζει την ηρωίδα ή τις ηρωίδες του, ποιο ρόλο έχουν αυτές στο κείμενο, ποιες αξίες και στάσεις φαίνεται να κατέχουν.

- Μετά την πρώτη αυτή αφόρμηση -και αφού ληφθεί υπόψη το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο της εποχής, κατά την οποία διενεργούνται τα δρώμενα του κειμένου- να γίνει σύγκριση με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Πώς θα αντιμετώπιζαν τις αντίστοιχες καταστάσεις και θα αντιδρούσαν τα πρόσωπα αυτά σήμερα, ποιες θα ήταν οι συνέπειες, έχουν συντελεστεί αλλαγές και ποιες.
- Υπάρχει η δυνατότητα να παρουσιαστεί στα παιδιά και ένα απόσπασμα από σύγχρονο λογοτεχνικό κείμενο ή ένα άρθρο από εφημερίδα ή περιοδικό (έτσι άλλωστε εξασκούνται και στο αδιδακτο κείμενο) με κάπως ανάλογο περιεχόμενο, για να κάνουν τις συγκρίσεις τους.
- Είναι δυνατόν να ανατεθούν και εργασίες στα παιδιά. Να ετοιμάσουν ένα διάλογο ή μια ιστορία για μια κατάσταση του κειμένου έχοντας υπόψη τους τη σύγχρονη εποχή. Για παράδειγμα, με ερέθισμα την παραλογή του νεκρού αδερφού, τι θα γινόταν σήμερα σε μια αντίστοιχη περίπτωση.
- Ένας άλλος τύπος εργασίας είναι η παρουσίαση των ανθρώπινων τύπων με την υπόθεση ότι συγγραφέας είναι μία γυναίκα. Πώς θα περιέγραφε τα ίδια πρόσωπα ή τις ίδιες καταστάσεις; Θα υπήρχαν διαφορές ή το αποτέλεσμα θα ήταν το ίδιο; Ποια είναι η αιτία είτε στην πρώτη, είτε στη δεύτερη εκδοχή;
- Μια άλλη εργασία γενικότερη, βέβαια, αφορά τη γυναικεία λογοτεχνία αν, δηλαδή, τα παιδιά, μέσα από το διάβασμα της λογοτεχνίας, έχουν διαπιστώσει μια διαφορετική διάσταση στην προσέγγιση που κάνουν οι γυναίκες συγγραφείς.
- Και μια γενικότερη επισήμανση: Να μη θεωρήσουμε ποτέ ότι τα ζητήματα αυτά είναι λυμένα. Μετά από συζήτηση θα διαπιστώσουμε ότι θα συναντήσουμε απρόβλεπτες αντιδράσεις, τις οποίες είναι καλό να αντιμετωπίσουμε με ψυχραιμία και υπομονή, έχοντας υπόψη μας και τον έντονο ανταγωνισμό των δύο φύλων στη διάρκεια της εφηβικής ηλικίας.

4. Πηγές - Βιβλιογραφία

Πηγές

Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγανός, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Ενιαίου Λυκείου, Έκδοση ΙΗ', Αθήνα 1998

Βιβλιογραφία

Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου, «Η Γυναίκα ως Υποκείμενο στα Θεωρητικά Μαθήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης - Διδακτικό Υλικό», Θεσσαλονίκη 1996

Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου, «Η Ισότητα των Φύλων στα Θεωρητικά Μαθήματα του Γυμνασίου και Λυκείου», Θεσσαλονίκη 1997

Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου, «Εκπαιδευτικοί, Φύλο και Σχολική Πράξη», Θεσσαλονίκη 1997

Ρούλα Κακλαμανάκη, «Η Θέση της Ελληνίδας στην Οικογένεια, στην Κοινωνία, στην Πολιτεία», Αθήνα 1984

Ελ. Λόππα-Γκουνταρούλη, «Η Γυναικεία Παρουσία στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου», Περ. Νέα Παιδεία, τεύχος 62, σ. 55-73, 1992

Ντίνα Τάκαρη, «Η Γυναίκα από την Αρχαιότητα ως την Τεχνολογική Επανάσταση», Αθήνα 1984

2.2. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Λυκείου

Διδακτική παρέμβαση με θέμα το φύλο

Α. ΔΑΛΙΑΚΟΥΡΑ

Εισαγωγικά

Το μάθημα των Νέων Ελληνικών στο σύνολό του, ως διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων και ως διδασκαλία και συγγραφή εκθέσεων, δίνει κατά τη γνώμη μου περισσότερες αφορμές από κάθε άλλο μάθημα για προεκτάσεις σε ποικίλα θέματα κοινωνικοπολιτικού περιεχομένου και, κατά συνέπεια, και σε θέματα ισότητας των δύο φύλων. Όχι μόνο γιατί το γνωστικό περιεχόμενο του μαθήματος επιζητά προσαγωγή, για την αποδοτικότερη πρόσληψή του, στη σύγχρονη πραγματικότητα - καθώς η ίδια θέση μπορεί, και είναι ορθό, να προβληθεί και για κάθε άλλο αντικείμενο -, αλλά και γιατί το ίδιο το περιεχόμενο του μαθήματος προσφέρει τέτοιου είδους ερεθίσματα.

Μια τέτοια περίπτωση κειμένου, που το περιεχόμενό του παραπέμπει ευθέως στο θέμα "γυναίκα και σύγχρονη κοινωνία", αποτελεί το δοκίμιο της Έβελιν Ριντ, "Η μηχανή της μαζικής προπαγάνδας", στο βιβλίο των κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας της Γ' τάξης του Λυκείου.

Παράδειγμα αφόρμησης:

Έβελιν Ριντ, Η μηχανή της μαζικής προπαγάνδας, σσ. 262 - 264.

Μετά την παροχή των αναγκαίων πληροφοριών για τον/την συγγραφέα, το χώρο των συγγραφικών του ενδιαφερόντων και τη χωροχρονική ένταξη του κειμένου, αρχίζει συνήθως η προσπάθεια για φιλολογική προσέγγιση του κειμένου. Στόχος αυτής της φάσης, κατά τη διδασκαλία του μαθήματος στη Γ' Λυκείου, είναι η ανάδειξη των χαρακτηριστικών του δοκιμίου ως ιδιαίτερου είδους του πεζού λόγου) και η εκμετάλλευση αυτών για υποβοήθηση της διδασκαλίας του μαθήματος της κθεσης (οργάνωση και ανάπτυξη ενός θέματος στο πλαίσιο του δοκιμιακού λόγου), χωρίς βέβαια να παραβλέπονται και οι άλλες διαστάσεις αυτού του επιπέδου προσέγγισης.

Στη διάρκεια λοιπόν αυτής της φάσης ανάλυσης του κειμένου, μπορεί να γίνει παράλληλα και η επεξεργασία του περιεχομένου. Μπορεί, όμως, η τελευταία να αποτελέσει και το αντικείμενο μιας τρίτης ξεχωριστής φάσης της κειμενικής ανάλυσης. Και στις δυο περιπτώσεις είναι δυνατόν η συζήτηση για το θέμα "γυναίκα και διαφήμιση" να επεκταθεί προς το γενικό: το θέμα "προβλήματα της σύγχρονης γυναίκας", αναλυτικότερη όμως συζήτηση και πιο αβίαστη ανάπτυξη σχετικού προβληματισμού μπορεί να επιτευχθεί στη δεύτερη περίπτωση.

3ο Επίπεδο προσέγγισης του κειμένου: Ανάλυση του περιεχομένου - συζήτηση - προβληματισμός.

Ερωτήσεις

Οι ερωτήσεις που μπορεί να υποβληθούν για την επεξεργασία του περιεχομένου του δοκιμίου της Έβελιν Ρίντ, αλλά και την παράλληλη προέκταση της συζήτησης προς τα προβλήματα της γυναίκας της σύγχρονης εποχής είναι:

1. Συμφωνείτε με την άποψη της συγγραφέως πως ο γυναικείος πληθυσμός είναι ο σημαντικότερος αγοραστής και γι' αυτό οι περισσότερες διαφημίσεις στρέφονται προς αυτόν;
2. Ποια είναι (κατά τη γνώμη της δοκιμογράφου) τα αίτια που οδηγούν τη γυναίκα στην αγορά όλο και περισσότερων αγαθών; (Η ερώτηση υπάρχει στο τέλος του κειμένου). Συμφωνείτε με τα αίτια που προβάλλει;
3. Ποια είναι τα αίτια της συναισθηματικής ανισορροπίας και της έλλειψης αυτοπεποίθησης της σύγχρονης γυναίκας, τις οποίες εκμεταλλεύεται η διαφήμιση; Γιατί οι ψυχολογικές αυτές εντάσεις δεν εμφανίζονται και στον άνδρα, τουλάχιστον στο βαθμό που να τον καθιστούν εξίσου ενεργούμενο της διαφήμισης;
4. Από ποια προσόντα παρουσιάζεται στις διαφημίσεις να εξαρτάται η δυνατότητα της γυναίκας να αποκτήσει τα προβολόμενα αγαθά; Ποια συναισθήματα της δημιουργούνται από την αδυναμία της να τα αποκτήσει και ποιες οι επιπτώσεις από τις υποβαλλόμενες αυτές αντιλήψεις και τα συνεπαγόμενα συναισθήματα στη ζωή και στη συμπεριφορά της ;
5. Με ποιον τρόπο επηρεάζει η διαφήμιση τα στερεότυπα για το γυναικείο φύλο; Πώς χρησιμοποιείται γενικά η γυναίκα στη διαφήμιση;
6. Τελευταία, παρατηρείται σε κάποιες διαφημίσεις να παρουσιάζονται άνδρες σε παραδοσιακά γυναικείες ενασχολήσεις (μαγειρέμα, φροντίδα των παιδιών, καθαριότητα του σπιτιού). Πως ερμηνεύετε αυτήν την καινοτομία στη διαφήμιση;

Η ακολουθία των παραπάνω ερωτήσεων προσφέρει τη δυνατότητα αναφοράς στην αποδυνάμωση της σύγχρονης γυναίκας, εξαιτίας της πληθώρας των ρόλων που καλείται να αναλάβει (2η ερώτηση), στα αυξημένα προβλήματα ταυτότητας που αντιμετωπίζει (3η και 4η ερώτηση), καθώς και στο πώς έχει διαμορφωθεί η κατάσταση για τα δύο φύλα, μετά από τους αγώνες των γυναικών για ισότητα και τη νομική κατοχύρωσή της (5η και 6η ερώτηση).

Η συζήτηση επίσης μπορεί να καθοδηγηθεί έτσι ώστε να προκύψουν και τα αίτια που εξακολουθούν να αντιστρατεύονται την κατάκτηση της ισότητας στην πράξη (6η ερώτηση).

Χρήση βοηθητικού υλικού

Για την καλύτερη και ωριμότερη διεξαγωγή της συζήτησης μπορεί να διανεμηθεί στους μαθητές επιπλέον πληροφοριακό υλικό (το ίδιο υλικό σε όλους τους μαθητές ή χωρισμένο σε θεματικές ενότητες σε διαφορετικές ομάδες των μαθητών), το οποίο θα χρησιμοποιηθεί, κατά τη διάρκεια της συζήτησης, παράλληλα με το κείμενο του σχολικού εγχειριδίου, (με την καθοδήγηση του διδάσκοντα ή της διδάσκουσας) έτσι ώστε οι πρόσθετες πληροφορίες που θα αντληθούν να δώσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του υπό συζήτηση θέματος.

Στο υλικό αυτό, εκτός από δοκίμια, άρθρα εφημερίδων και εικόνες διαφημίσεων (δες παράρτημα), μπορεί να συμπεριλαμβάνεται, και οπτικοακουστικό υλικό (π.χ. βιντεοκασέτα με διαφημίσεις και/ή κασέτα με τραγούδια. Για παράδειγμα το τραγούδι "είμαι η Μαίρη Παναγιωταρά").

Θέματα γραπτών εργασιών

Το ίδιο υλικό μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους μαθητές/τριες για γραπτές εργασίες που μπορεί να τους ζητηθεί να ετοιμάσουν στο σπίτι.

Εκτός από τις εργασίες που μπορεί να έχουν ως αντικείμενο το θέμα "γυναίκα και διαφήμιση" και θα στηρίζονται στην ανάπτυξη που έχει προηγηθεί στη σχολική τάξη, επιπλέον, μπορούν να τους δοθούν κάποια από τα παρακάτω θέματα εργασιών.

Για παράδειγμα:

1. Είναι γνωστή η άποψη, που εξακολουθεί να υποστηρίζεται ακόμη και σήμερα, για τη φυσική ανωτερότητα του ανδρικού φύλου. Ποια επιχειρήματα προβάλλονται από τη θέση αυτή και ποια επιχειρηματολογία θα μπορούσε να αντιπροσταθεί;
2. Σε ποιους λόγους οφείλεται το γεγονός πως, παρά τη νομική θέσπιση της ισότητας των δυο φύλων, η γυναίκα στην πράξη δεν αντιμετωπίζεται ισότιμα με τον άνδρα; "Φέρνοντας αντιμέτωπες ... δεν μπορούν να επιλύσουν". Να αναπτύξετε την άποψη που εμπεριέχεται στην παράγραφο αυτή. Ποιοι άλλοι παράγοντες παρεμποδίζουν την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών;
3. "Το πρόβλημα της Ελληνίδας σήμερα δεν είναι ούτε η χειραφέτηση, ούτε η εξίσωση των φύλων, ούτε το σεξουαλικό. Το πρόβλημα είναι γεωγραφικό.... Η Ελληνίδα πλησιάζει με περισσότερη ταχύτητα τη Δύση απ' ό,τι ο Έλληνας ξεκολλάει από την Ανατολή ..." Γ. Κυριακόπουλος (γελοιογράφος). Ποια είναι η θέση σας για την άποψη αυτή;
4. Σε ποιο επίπεδο έχει φτάσει κατά τη γνώμη σας η Ελληνίδα σήμερα, από την άποψη της χειραφέτησης;

Τέλος, αντί των γραπτών εργασιών (περιορισμένης έκτασης) η ενασχόληση με το θέμα "γυναίκα και διαφήμιση - προβλήματα της σύγχρονης γυναίκας" και το επιπλέον βοηθητικό υλικό μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη ενός σχετικού θέματος στο πλαίσιο του μαθήματος της έκθεσης.

2.3. Έκφραση - Έκθεση Γ' Λυκείου

Α. ΔΑΜΑΚΟΥΡΑ

"...Είναι εύκολο να φανταστούμε έναν κόσμο, όπου άνδρες και γυναίκες θα είναι ίσοι"

Simone de Beauvoir

"...Η γυναικεία απελευθέρωση μπορεί να πετύχει μόνο αν αλλάξουν όλοι ..."

Juliet Mitchell

"...Κάθε διάκριση, έστω και θετική, διαιωνίζει τη διαφορετική αντιμετώπιση των γυναικών ..."

Μάγδα Νικολαΐδου

"... Ο αγώνας της γυναίκας για την απελευθέρωσή της δεν μπορεί να προωθηθεί σαν ειδική μορφή αγώνα που αφορά μόνο τη γυναίκα, αλλά σαν μια πλευρά ενός αγώνα που αφορά και τα δύο φύλα ..."

Carlos Castilla del Pino

Εισαγωγικά

Στο μάθημα της Έκθεσης ο εκπαιδευτικός έχει, όπως είναι γνωστό, την ευχέρεια να θέσει προς επεξεργασία και ανάλυση ποικίλα θέματα της σύγχρονης πραγματικότητας, στοχεύοντας έτσι να φέρει τους μαθητές/τριες πιο κοντά στο σύγχρονο προβληματισμό και να τους καταστήσει ικανούς/ές να εκθέτουν οργανωμένα τις απόψεις τους σχετικά μ' αυτά.

Θεωρείται βέβαια θετικό στοιχείο, και αυτή είναι και η οδηγία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, το θέμα που θα τεθεί προς ανάλυση να έχει συζητηθεί κατά την επεξεργασία κάποιου από τα δοκίμια που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της ίδιας τάξης. Η παραπάνω οδηγία δίνεται, γιατί από το αναλυτικό πρόγραμμα δεν προβλέπεται καμιά ιδιαίτερη ενασχόληση με το περιεχόμενο της έκθεσης, με το υλικό δηλαδή που θα κληθεί ο μαθητής/τρια να εκθέσει στη γραπτή ανάπτυξη του προβλήματος-θέματος που θα του τεθεί.

Επειδή όμως ο αριθμός των δοκιμίων που υπάρχει στα σχολικά εγχειρίδια των νεοελληνικών κειμένων είναι περιορισμένος, και το περιεχόμενό τους δεν παραπέμπει αναγκαστικά στα προβλήματα που κατά την κρίση του/της εκπαιδευτικού συνιστούν τα κρισιμότερα της εποχής μας, δεν είναι εφικτό να ακολουθείται πάντοτε η οδηγία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Επιπλέον, η επεξεργασία του περιεχομένου ενός κειμένου στο πλαίσιο του μαθήματος της Λογοτεχνίας δεν μπορεί να καλύψει το γνωσιολογικό πλούτο που προϋποθέτει η συγγραφή μιας πραγματείας ή ενός δοκιμίου.

Γι' αυτό ο/η εκπαιδευτικός χρειάζεται να εξοικονομεί χρόνο από το μάθημα των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ή και από την ενασχόληση με την ύλη που εμπεριέχει το σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος της Έκθεσης, για μια πιο ολοκληρωμένη επεξεργασία του θέματος που θα προταθεί στους μαθητές/τριες για γραπτή ανάπτυξη.

Το σχέδιο μαθήματος που θα ακολουθήσει προϋποθέτει το παραπάνω γενικό σκεπτικό για το μάθημα της Έκθεσης και αφορά το θέμα «Ισότητα των δύο φύλων».

Μάθημα: Έκθεση**Τάξη:** Γ' Λυκείου**Θέμα:** Το πρόβλημα της ισότητας της γυναίκας με τον άνδρα σήμερα**Προετοιμασία - οργάνωση του μαθήματος**

Πριν τεθεί οποιοδήποτε θέμα στους μαθητές/τριες για γραπτή ανάπτυξη, είναι απαραίτητο, κατά την άποψη της γράφουσας, να προηγείται μια πρώτη διερεύνηση του εννοιολογικού χώρου στον οποίο αυτό εντάσσεται, έτσι ώστε να εφοδιάζονται οι μαθητές/τριες με κάποιες πρώτες γνώσεις σχετικές με τον προβληματισμό, για τον οποίο στη συνέχεια θα τους ζητηθεί να εκφράσουν γραπτώς την άποψή τους.

Η ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα θα ήταν καλό να προγραμματιστεί μετά την επεξεργασία του δοκιμίου της Εβελιν Ρίντ, «Γυναίκα και διαφήμιση», που συμπεριλαμβάνεται στα περιεχόμενα του βιβλίου «Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Γ' τάξης του Λυκείου. Έτσι εναρμονίζεται η διδασκαλία των δύο επιμέρους τμημάτων του ίδιου γνωστικού αντικείμενου, αλλά και διευκολύνεται η επεξεργασία του ίδιου του υπό συζήτηση θέματος.

Η επεξεργασία του θέματος στο χώρο της τάξης μπορεί να γίνει με κατευθυνόμενο διάλογο ή με ομαδική διδασκαλία, η οποία παρουσιάζεται προσηφορότερη, καθώς το θέμα είναι αρκετά ευρύ και το υλικό που θα παρασχεθεί στους μαθητές/τριες αρκετά πλούσιο για να μελετηθεί στο σύνολο από τον κάθε μαθητή/τρια στο χρονικό διάστημα των δύο διδακτικών ωρών.

Το υλικό αυτό θα προσκομιστεί στην τάξη από τον/την εκπαιδευτικό και μπορεί να είναι δοκίμια, άρθρα από τον ημερήσιο ή περιοδικό τύπο, αποσπάσματα από το Σύνταγμα, φωτογραφικό υλικό κ.λπ., και χρειάζεται να αναφέρεται στη γυναίκα, στους ρόλους της, στην αντιμετώπισή της από την πολιτεία και την κοινωνία, καλύπτοντας διαχρονικά την πορεία της από τις απαρχές της εμφάνισης του φεμινιστικού κινήματος ή του προβληματισμού σχετικά με τη θέση της γυναίκας (ενδεικτικό υλικό παρατίθεται στο παράρτημα).

Για την επεξεργασία στην τάξη το θέμα «Ισότητα των δύο φύλων σήμερα» μπορεί να χωριστεί σε επιμέρους ενότητες και το αντίστοιχο υλικό να μοιραστεί στις ομάδες των μαθητών (ο αριθμός των ενότητων και των ομάδων, στις οποίες θα χωριστεί ο πληθυσμός της τάξης θα πρέπει να είναι ο ίδιος), ανάλογα με την ενότητα που θα τους ανατεθεί να επεξεργαστούν.

Ο χρόνος διδασκαλίας που προτείνεται να διατεθεί για την επεξεργασία του θέματος είναι δύο (2) ώρες.

1η Διδακτική ώρα**Προεργασία για την επεξεργασία του θέματος**

Παρουσιάζεται το θέμα που θα συζητηθεί στην τάξη και αναγράφεται στον πίνακα. Αναγράφονται επίσης και οι ενότητες στις οποίες χωρίζεται το θέμα. Οι μαθητές/τριες χωρίζονται σε ομάδες των 4-5 ατόμων και στην κάθε μια ομάδα μοιράζεται διαφορετικό υλικό ανάλογα με την ενότητα που έχει επιλέξει να επεξεργαστεί (ή της έχει ανατεθεί από τον/την εκπαιδευτικό).

Οι ενότητες στις οποίες μπορεί να χωριστεί το θέμα για επεξεργασία -ενδεικτικά- είναι:

- I. Ο μύθος της κατωτερότητας της γυναίκας. Δημιουργία και συντήρησή του
- II. Η εμφάνιση του αιτήματος για ισότητα των δύο φύλων - Οι εξελίξεις του γυναικείου ζητήματος στο σύγχρονο κόσμο.
- III. Η εξέλιξη του γυναικείου ζητήματος στη χώρα μας.
  - * Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων στην πράξη σήμερα
  - * Στον τομέα της εκπαίδευσης και της εργασίας
  - * Στον τομέα της κοινωνικοπολιτικής δραστηριότητας
  - * Στην οικογένεια
  - * Ηθική
- IV. Αίτια της μη εφαρμογής στην πράξη της αρχής της ισότητας των δυο φύλων
- V. Τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος.

Στην κάθε ομάδα θα δοθούν κάποιοι κατευθυντήριοι άξονες μελέτης του υλικού που θα τους δοθεί, με βάση τους οποίους θα γίνει η ανακοίνωση από την κάθε ομάδα στην τάξη των πορισμάτων της μελέτης της. Οι άξονες αυτοί είναι:

1η ενότητα

- Είναι ιστορικά τεκμηριωμένη η άποψη πως της πατριαρχίας προηγήθηκε μια περίοδος βασιλείας των γυναικών (μητριαρχία);
- Ποια φαίνεται -από τις υποθέσεις των εθνολόγων- να είναι η θέση της γυναίκας στις πρωτόγονες κοινωνίες; Ποιοι παράγοντες και ποια γεγονότα στην εξέλιξη της οργάνωσης των κοινωνιών δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για διάκριση του γυναικείου φύλου και τοποθέτησή του σε κατώτερη μοίρα από αυτή του ανδρικού (ερμηνεία του μύθου της κατωτερότητας της γυναίκας);

2η ενότητα

- Τι μπορούμε να πούμε γενικά για τη θέση της γυναίκας από την αρχαιότητα ως τον 15ο αιώνα; Ποια εξέλιξη παρατηρείται στη θέση της γυναίκας στην κοινωνία κατά την περίοδο 16ος - 18ος αιώνας; Ποιες συνθήκες ευνοούν αυτή τη θετική εξέλιξη; Ευνοεί ο Διαφωτισμός τα γυναικεία αιτήματα;
- Αν εξαιρέσουμε τις μεμονωμένες φωνές που υψώθηκαν υπέρ των γυναικών ήδη από την αρχαιότητα, τότε η φεμινιστική κίνηση παίρνει τη σημερινή της μορφή και ποιες είναι οι πρώτες κατακτήσεις;
- Πότε οι γυναίκες αποκτούν δικαίωμα ψήφου; Πότε κατοχυρώνεται συνταγματικά η πλήρης ισοτιμία των δύο φύλων, ποια θετικά κείμενα την αναγράφουν; Ποια είναι η θέση της γυναίκας σήμερα στον τρίτο κόσμο;

3η ενότητα

- Σε ποια ελληνικά νομοθετικά κείμενα υπάρχει ανταπόκριση στο αίτημα για ισότητα των δύο φύλων; Σε ποιο συνταγματικό κείμενο κατοχυρώνεται για πρώτη φορά το δικαίωμα ψήφου της γυναίκας;
- Ποιες διατάξεις σχετικές ψηφίζονται στο Σύνταγμα του 1975 και ποιες θεσμικές αλλαγές επέρχονται στην περίοδο 1982 - 1984;
- Ποιες συνθήκες ευνόησαν τη μεγαλύτερη ανταπόκριση που βρήκε το αίτημα για ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα στη χώρα μας μετά το 1975;
- Μετά τις νομοθετικές ρυθμίσεις, που συνταγματικά κατοχυρώνουν την ισοτιμία της γυναίκας με τον άνδρα και την όποια εφαρμογή τους στην πράξη, θα μπορούσατε να χαρακτηρίσετε την ελληνική κοινωνία ακόμη ως ανδροκρατούμενη;

4η ενότητα

- Ποια είναι η θέση της γυναίκας σήμερα στο χώρο της εκπαίδευσης, της εργασίας, της κοινωνικοπολιτικής δραστηριότητας, στην οικογένεια.

5η ενότητα

- Αναζήτηση των αιτιών στη:
  - ✓ λογική καθυστέρηση των κοινωνικών αλλαγών έναντι των οικονομικών.
  - ✓ στην ανάληψη από τη μεριά της γυναίκας και εργασιακού ρόλου, όχι ως έκφραση της πεποίθησής της για ιστιμία απέναντι στον άνδρα, αλλά ως ανάγκη για αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος.
  - ✓ στην άρνηση του άνδρα να απεκδυθεί δικαιωμάτων που του προσφέρθηκαν χωρίς προσωπικό μόχθο και μόνο ως συνέπεια του φύλου του.
  - ✓ στον διπλό κώδικα ηθικής με τον οποίο κρίνονται τα δύο φύλα.
  - ✓ στην πολλαπλότητα των ρόλων που έχει αναλάβει η σύγχρονη γυναίκα (διατήρηση των παραδοσιακών, προσθήκη νέων).

6η ενότητα

- Προβληματισμός: Εύκολη ή δύσκολη η εφαρμογή στην πράξη της αρχής της ισότητας των δύο φύλων; Χρειάζεται να διαφοροποιηθεί το σύνολο των παραμέτρων που αναπαράγει τα παραδοσιακά πρότυπα των ρόλων: η ανατροφή, η αντίληψη περί ηθικής, οι θεσμοί (εργασία, οικογένεια, νομικό καθεστώς).
- Αναζήτηση των τρόπων εσωτερίκευσης και ενδυνάμωσης της αρχής της ισότητας των δύο φύλων :
  - ✓ στο ρόλο της εκπαίδευσης, με ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών -κατά τη διδακτική πράξη, αλλά και στη συμπεριφορά τους γενικά- και προσεκτικότερη γραφή των σχολικών εγχειριδίων, έτσι ώστε να μην αναπαράγονται τα παραδοσιακά στερεότυπα τα σχετικά με το ρόλο της γυναίκας και του άνδρα. Έτσι θα προετοιμαστεί μια γενιά με λιγότερα στερεότυπα και πιο δεκτική στα μηνύματα της ιστιμίας των δυο φύλων.
  - ✓ στην αλλαγή του νομικού καθεστώτος, όπου υπάρχουν ακόμα κατάλοιπα άνισης αντιμετώπισης.
  - ✓ Προπάντων όμως, είναι προσωπική υπόθεση του καθενός, άνδρα και γυναίκας.

Επεξεργασία του θέματος με το σύνολο της τάξης

Αφού η κάθε ομάδα ολοκληρώσει τη μελέτη της ενότητας που της έχει ανατεθεί, μέσα σε χρόνο που ορίζεται από τον/την εκπαιδευτικό (προτείνεται ο χρόνος των είκοσι λεπτών), θα αρχίσει η ανάλυση - συζήτηση του θέματος με το σύνολο της τάξης. Η κάθε ομάδα ανακοινώνει στην τάξη τις απόψεις της - πορίσματα της μελέτης της, δέχεται τις ερωτήσεις των άλλων μαθητών/τριών και διεξάγεται συζήτηση με συντονιστή αυτής τον/την διδάσκοντα/ουσα.

Κατά τον εναπομείναντα χρόνο της πρώτης διδακτικής ώρας μπορούν να παρουσιαστούν τα θέματα των 2 -3 πρώτων ενότητων, η ενασχόληση με τα οποία δεν απαιτεί πολύ χρόνο, καθώς το περιεχόμενό τους αφορά το ιστορικό κυρίως του προβλήματος, και κατά συνέπεια οι ερωτήσεις-αντιρρήσεις που πιθανόν να διατυπωθούν θα είναι περιορισμένες.

2η Διδακτική ώρα

Στη διάρκεια της επόμενης διδακτικής ώρας θα παρουσιαστούν τα θέματα των λοιπών ενοτήτων και με τη συζήτηση που θα ακολουθήσει την παρουσίασή τους θα ολοκληρωθεί η ανάλυση του θέματος.

Προτείνεται να δοθούν στους μαθητές/τριες -αν υπάρχει η δυνατότητα- σε φωτοαντίγραφα, αντιπροσωπευτικά για την κάθε ενότητα του θέματος κείμενα, από το σώμα του υλικού που τους έχει δοθεί στην τάξη για μελέτη, έτσι ώστε να έχουν τη δυνατότητα να τα επεξεργαστούν πιο αναλυτικά στο σπίτι.

Κατά αυτόν τον τρόπο οι μαθητές/τριες θα είναι -μερικώς- γνωστικά προετοιμασμένοι, να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις μιας γραπτής ανάλυσης ενός σχετικού θέματος, όταν κληθούν να διεκπεραιώσουν μια τέτοια εργασία.

Θέματα για γραπτή ανάπτυξη.

- 1) «... Η σημερινή κατωτερότητα της γυναίκας δεν είναι παρά επεισοδιακή και περαστική, και θα εξαφανιστεί μαζί με την αδικαιολόγητη υπεροχή του αντιπάλου της και την καταθλιπτική επιρροή που ασκεί μέχρι σήμερα η παράδοση...» Ch. Turgoen. Συμφωνείτε με την παραπάνω άποψη; Πιστεύετε πως είναι εφικτή η εξίσωση και στην πράξη της γυναίκας με τον άνδρα; Με ποιους τρόπους είναι δυνατό να επιτευχθεί;
- 2) «... Σε καμιά χώρα δεν έχουν εξαλειφθεί οι ρίζες της αιώνιας κατωτερότητας της γυναίκας, ενώ συχνά δημιουργούνται νέες μορφές περιθωριοποίησης και νέες ανισορροπίες ...»
E.O.K. (Ειδική Επιτροπή για τη θέση και τα δικαιώματα της γυναίκας στην Ευρώπη)
Ποια είναι τα αίτια που συντηρούν και διαιωνίζουν την ανισότητα της γυναίκας με τον άνδρα και ποιοι είναι οι παράγοντες που δημιουργούν τις νέες μορφές περιθωριοποίησης και τις νέες ανισορροπίες, που υπαινίσσεται η παραπάνω διατύπωση;
- 3) Η θέση της γυναίκας στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες έχει βελτιωθεί αισθητά. Σήμερα η γυναίκα εργάζεται, πολιτεύεται, συμμετέχει στις αποφάσεις. Παρόλα αυτά όμως πολλές γυναίκες, καθώς και φεμινιστικές οργανώσεις υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει πραγματική ισότητα.
Να αναπτύξετε την άποψη αυτή και να αναφερθείτε: α) στα αίτια που αντιστρατεύονται την εφαρμογή στην πράξη της συνταγματικά κατοχυρωμένης ισότητας της γυναίκας με τον άνδρα, και β) στις συνέπειες που απορρέουν από την ανισότητα των δυο φύλων για τη γυναίκα, τον άνδρα και την κοινωνία γενικότερα.
- 4) Πολλοί υποστηρίζουν πως η γυναίκα, αγωνιζόμενη για ισότητα μέσα σ έναν ανδροκρατούμενο κόσμο, σχηματίζει μια λαθεμένη αντίληψη για το ρόλο και το φύλο της. Αντιγράφει τη ζωή και το ρόλο του άνδρα, οδηγούμενη έτσι στα ίδια λάθη στα οποία έχει υποπέσει το ανδρικό φύλο, και αδυνατεί ουσιαστικά να διαμορφώσει, όπως υπόσχεται το φεμινιστικό κίνημα, έναν κόσμο όπου τα δυο φύλα θα συνυπάρχουν ισότιμα. Να σχολιάσετε την παραπάνω άποψη.

Ειδική Βιβλιογραφία

Simone de Beauvoir, «Το δεύτερο φύλο», εκδ. «Γλάρος», Αθήνα 1979, σσ. 74 - 83, 94 - 104, 118 - 124, 150 - 151.

Will Dyrant, «Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού», εκδ. «Αφοι Συρόπουλοι και Κουμουνδουρέα», Τ. Α, Αθήνα 1965, σσ.43 - 46.

Κ. Παπαδοπούλου, «Αγώνες και νίκες της Ελληνίδας», εκδ. «Πύλη», Αθήνα 1975, σσ. 9 - 12, 13 - 16, 16 -22.

Evelyn Reed, «Προβλήματα της πάλης για την απελευθέρωση της γυναίκας», εκδ. «Πύλη», Αθήνα 1980, σσ. 52 - 56.

Μάγδα Νικολαΐδου, «Η γυναίκα στην Ελλάδα», εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 1981, σσ. 23 - 27, 47 - 50.

Juliet Mitchell, «Η εποχή της γυναίκας», εκδ. «Πύλη», Αθήνα 1981, σσ. 140 - 142.

Evelyn Reed, «Γυναίκα και διαφήμιση», στο «Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου

ΦΑΚΕΛΟΣ

3^{ος} Υποφάκελος

Βιβλιογραφία

1. Βιβλιογραφία

- Αμβράζη, Ε. (1992) "Φεμινιστική κριτική και γυναικεία γραφή", *Φιλολογος*, 70.
- Αναγνωστοπούλου, Δ. (1992) "Η επώδυνη διαδικασία της επιστροφής στην "Κάδμω" της Μέλπωσ Αξιώτη", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 64, 61-65.
- Δεμίρογλου, Ε. (1989) "Η αγάπη και η γυναίκα στη ζωή και το έργο του Αντρέ Μπρετόν", *Διαβάζω*, 207, 56-64.
- Δουλάμη, Π. (1989) "Ένα γυναικείο πρόσωπο στο ρομαντισμό", *Διαβάζω*, 225, 34-35.
- Ιωαννίδη, Ι.Δ. (1987) "Η διπολικότητα στην αντιμετώπιση των φύλων στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία", *Διαδρομές*, 6, 96-101.
- Κανατσούλη, Μ. (1987) "Το μοντέλο της γυναίκας στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία", *Διαδρομές*, 6, 102-106.
- Καραβία-Χατζοπούλου, Λ. (1987) "Τα γυναικεία πρόσωπα στον Ίψεν", *Διαβάζω*, 181, 20-26.
- Μπουτζουβή-Μπανιά, Α. (1987) "Λογοτεχνία και φεμινισμός: Γυναικεία πρότυπα στα τρία διηγήματα της Αύρας Θεοδωροπούλου", *Δίνη*, 2, 83-87.
- Μπουφέα, Α. (1991) "Το πρόσωπο της μητέρας σε ποιητές της Α' μεταπολεμικής γενιάς" *Νέα Παιδεία*, 57, *Χειμώνας*, 141-151.
- Μητσού, Μ. (1990) "Υστερικός μονόλογος για την γυναικεία ποίηση", *Δίνη*, 5, 16-19.
- Πολίτη, Τ. (1993) "Ανδρικός Λόγος / Γυναικείος Λόγος: Μεταπολεμική Πεζογραφία", *Γράμμα*, 1, 7-15.
- Πάρκιν-Γουινελά, Ρ. (1993) "Γυναίκα, λογοτεχνία, θεωρία", *Δίνη*, 6, 296-298.
- Ρούσσου, Τ.Β. (1989) "Ρομαντισμός και γυναίκα", *Διαβάζω*, 225, 19-22.
- Σαρρή, Ζ. (1985) "Η γυναίκα μέσα από τα παραμύθια", *Εφημ. Χαραυγή* 14-17/5.

